

MAGYAR AFRIKA TÁRSASÁG
AFRICAN-HUNGARIAN UNION

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR
AHU HUNGARIAN AFRICA-KNOWLEDGE DATABASE

KESZTHELYI Tibor

Az afrikai irodalom kialakulása és fejlődése napjainkig (könyvrészlet)

Eredeti közlés/Original publication:

1971, Budapest, Akadémiai Kiadó, 11–74. old.

Elektronikus újraközlés/Electronic republication:

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.000.729

Dátum/Date: 2014. március/March 5.

Az elektronikus újraközlést előkészítette

/The electronic republication prepared by:

B. WALLNER, Erika és/and BIERNACZKY, Szilárd

Hivatkozás erre a dokumentumra/Cite this document

KESZTHELYI Tibor: Az afrikai irodalom kialakulása és fejlődése napjainkig (könyvrészlet), *AHU MATT*, 2014, **pp. 1–66. old.**, No. 000.000.729, <http://afrikatudastar.hu>

Eredeti forrás megtalálható/The original source is available:

hazai könyvtárakban

Kulcsszavak/Key words

magyar Afrika-kutatás, Afrika művelődéstörténete az ókortól napjainkig, szóbeliség és afrikai kultúra, orális irodalom Afrikában, irodalom és társadalom Afrikában, mágikus szemlélet az afrikai folklórban, a griot alakja, a hőseposz, animizmus az afrikai lírai daltípusokban, dobköltészet, orális „próza”, hagyományos dráma

African research in Hungary, culture history in Africa from ancient times to the present day, orality and African culture, oral literature in Africa, literature and society in Africa, magical view in African folklore, figure of the griot, heroic epic, animism in African lyrical types, drum poetry, oral „pro-

sa”, traditional drama

AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS,
ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK- DOKUMEN-
TUM- és ADAT-TÁR/THE FIRST HUNGARIAN FREE ELECTRONIC
SECTORAL PROFESSIONAL DATABASE FOR BOOKS, STUDIES,
COMMUNICATIONS, DOCUMENTS AND INFORMATIONS

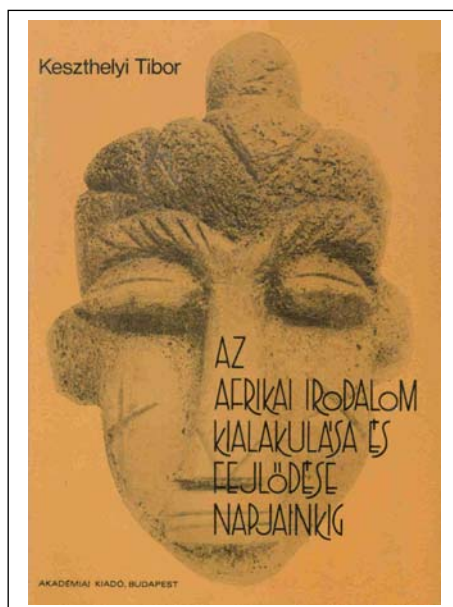
* magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség szerint más – nyelveken készült publikációk elektronikus könyvtára/
writings in Hungarian and foreign – English, French, German, Russian,
Spanish, Italian and other – languages

* az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk vagy letöltésük regisztrációhoz kötött/the materials in the database are free but access or downloading are subject to registration

* Az Afrikai Magyar Egyesület non-profit civil szervezet, amely az oktatók, kutatók, diákok és érdeklődők számára hozta létre ezt az elektronikus adattári szolgáltatását, amelynek célja kettős, mindenekelőtt sokoldalú és gazdag anyagú ismeretekkel elősegíteni a magyar afrikanisztikai kutatásokat, illetve ismeret-igényt, másrészt feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tevékenységet teljes dimenziójában a kezdetektől máig./The African-Hungarian Union is a non-profit organisation that has created this electronic database for lecturers, researchers, students and for those interested. The purpose of this database is twofold; on the one hand, we want to enrich the research of Hungarian Africa studies with versatile and plentiful information, on the other hand, we are planning to discover Hungarian publications with African themes in its entirety from the beginning until the present day.

KESZTHELYI TIBOR

AZ AFRIKAI IRODALOM KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE NAPJAINKIG

(könyvrészlet, 11–74. old.)

Akadémiai Kiadó, Budapest

BEVEZETŐ

„Afrikában a legsötétebb mindig is tudatlanságunk volt.”

(H. T. Kimbley)

AZ UTOLSÓ KONTINENS

Paradox módon az Európával össze nem függő, lakott kontinensek közül épp a hozzá legközelebb eső Afrika feltárása, megismerése, tudományos birtokbavétele következett be a legkésőbbéit. A terjeszkedő polgárság előbb gyarmatosított Amerikában és Ázsiában, távoli országokban, mint a kartá-volságra fekvő Afrikában. Miért e késedelem?

Afrikát későn térképezték fel; az első megbízhatóbb rajzokat az arabok készítették a 10–12. században. A hódítók még a rabszolga-kereskedelem virágzása idején is jobbra csak a part mentét ismerték, innen hurcolták el falvaikból a lakosságot. Eleinte hirtelen rajtaütéssel, később pedig a helybeli törzsfőnökökkel kötött szerződések révén, kereskedelmi úton jutottak az élő rakományhoz. A szárazföld belsejét több helyütt magas plató védőbástyái övezték, természetes erődítmények; a felfedezők szokásos taktikáját pedig, a folyókon való felhajózást, itt vízesések, navigációs nehézségek gátolták.

Elrettentették az utazókat az afrikai barbarizmusról terjesztett legendák, a nehéz éghajlati viszonyoktól, a tropikus betegségektől, az embrevőktől való félelem. Valójában a természeti viszonyok a föld számos más, korábban gyarmatosított pontján sem voltak sokkal kedvezőbbek s a kockázatok sem kisebbek. A „sötét földrészről” alkotott elképzelések meglehetősen túlozták Afrika érinthetlenségét. Basil Davidson, napjaink kiváló afrikanistája jegyzi inog, hogy bár a kannibalizmusról, a feketék fogságába esett fehérek soráról sok rémtörténet kapott lábra, mindössze néhány esetet jegyeztek fel, amikor például hittérítők áldozatul estek.¹ Az Afrika belsejéről tudósító első ismert európai útirajz, amely hosszú ideig az egyetlen ilyen irat maradt, 1447-ből származik, Antonio Malfonte tollából.

Még az afrikai partvidéket is a fehér ember temetőjének tartották; a matrózok így énekelték meg a gyilkos tengerpartot:

*Benin öbléhez
Sose közeledj.
Negyvenből, ki ott járt,
Ha visszajön egy.²*

¹ Basil Davidson: *Az újra felfedezett ősi Afrika*, Budapest, 1965, 235. old.

² Vajda Endre fordítása Basil Davidson: *A fekete anya, Afrika a megpróbáltatás éveiben* c. művéből, Budapest, 1965, 411. old.

Régtől fogva akadtak azért az afrikai népeknek barátai is, akik a valóság-
nak megfelelően igyekeztek tájékoztatni a közvéleményt. Köztük magyarok
is.

A kalandos életű Magyar László flottahadnagy a múlt század közepén el-
jut Afrika belsejébe, feleségül veszi Bihé fejedelmének lányát, akitől gyer-
meke is születik. Leveleiben tiltakozik a gyarmatosítás legaljasabb gyalázata,
az „istentelen embervér-kereskedés” ellen. Úgy tervezte, Magyarországon
nevelteti majd fiát, hogy bölcs uralkodó váljék belőle.

Benyovszky Móric gróf, aki fegyverrel és ravaszsággal több sikeres hódí-
tást hajtott végre Franciaország számára, 1774-ben kikötött Madagaszkár
szigetén, és királlyá választatta magát. A különféle európai udvaroknál tett
sikertelen kísérletek után amerikai segítséggel próbált önálló birodalmat
létrehozni, és 1785-ben kikiáltotta a független madagaszkári államot. A leve-
résére küldött francia katonákkal vívott csatában veszítette életét.

Míg Benyovszky Móric vagy Magyar László utazása Afrikában inkább
kultúrtörténeti érdekesség, addig Torday Emilhez, neves néprajztudósunk-
hoz már irodalmi emlékek is fűződnek. Az angol és belga megbízásból a
századfordulón végzett kutatásai során megismerte és megszerette az afrikai
népeket. Külföldön megjelent tudományos dolgozataiban és magyar nyelvű
útirajzában erélyesen cáfolta az afrikaiakról célzatosan terjesztett hiedelme-
ket és hazugságokat.

„Kétszer bolyongtam végig Kongó államot, és nem akadtam néptörzsre, amely
természetes hajlamát tekintve rosszindulatúnak volna mondható. Alaptermészetük a
békeszeretet, és nincs más vágyuk, mint békekességben élni és élni hagyni másokat...
A feketék, ha nem is keresztények, sokkal inkább követik a keresztény tanítást: bánj
úgy másokkal, ahogy szeretnéd, hogy mások bánjanak veled...”

– összegezte tapasztalatait.³ Torday már mesefordításokat is hagyott ránk,
Afrika irodalmi kincseire is felfigyelt.

1852-ben, 1853-ban és 1858-ban egy szenegáli színész, Ira Aldridge ér-
kezett Angliából Budapestre, mintegy viszonzva az első magyarok Afriká-
ban tett látogatását. Shakespeare-darabokban lépett föl, és gyakran játszott
rövid jelenetében Mungó, egy kis afrikai rabszolga tragikomikus figuráját
keltette életre. Aldridge látogatását magyar írók is megörökítették. „Miért
kell szétszórva lennetek a világban, napsugaras hazák szülöttei, fekete arccal,
fehér lélekkel. Leigázva nemes barbároktul, fehér arccal, fekete lélekkel” –

³ Idézi Békés István: A „fehér néger” és a többiek ... , *Népszabadság*, 1961. IV. 26.,
9. old.

jegyzi be Jókai Mór a szenegáli színész vendégkönyvébe. Amikor Jókai *A jövő század regényének* figuráját, Mr. Serverus-t megteremti, bizonyára emlékében él még e látogatás. „Fekete láng!!! varázsfényt árasztál a művészet homályos ösvényeire” – köszöntötte őt Szigeti József. Vas Gereben így emlékezett meg róla: „Fényed tüzénél a fehér előítélet elpirul... Sírunk mi már régen, Mungó! Mikor megnevettettél, örömlünkben ugyan, de mégis csak – sírtunk.”

A huszadik század első felében Afrika ismét emlékjeleket hagy a magyar irodalmi–művészeti életben. Az afrikai művészet hatása. Hevesy Iván elméleti munkáiban könnyedén tetten érhető. Kassák Lajost és Radnóti Miklóst egyes költeményeikben és műfordításaikban főként Blaise Cendrars közvetítésével ihlette meg az afrikai líra, és a regék, mítoszok világa. József Attila, akit szürrealista kísérletei csak segíthettek az afrikai lírához való közeledésben, szintén fordított poézisükből.

Maguk az afrikaiak nem teremtettek tartós kapcsolatokat a külvilággal. Nem voltak hajós népek, így három oldalról újtjukat állta az óceán, északon pedig a sivatagi övezet sorompója zárta el előlük arab szomszédjaikat. A szudáni szavannákat délen az őserdők sövénykerítése választotta el a még délebbre fekvő területektől. A rabszolgavadászatok s az emberkereskedelem pedig éppenséggel nem bátoríthatták az afrikai törzseket arra, hogy kapcsolatokat keressenek szomszédjaikkal. A forró égövi éghajlat, amely készen kínált sok, megélhetéshez szükséges terméket, eszközt, inkább gátlóan, semmint serkentőleg hatott a termelőerők fejlődésére. Sok törzs a legutóbbi időig megtartotta nomád szokásait. Etiópia kivételével az imperializmus rohamának idejére csak egyes helyeken jött létre, illetve maradt fenn Afrikában fejlett kultúrájú társadalom, államszervezet, amely kezdeményezte volna kapcsolatok létesítését a külvilággal.

Így azután Afrika sorsát végül is az imperializmusba forduló kapitalizmus nyersanyag-éhsége pecsételte meg. A múlt század két utolsó évtizedében a sürgető igényeknek megfelelő gyorsasággal az angol, francia, olasz, portugál, holland, spanyol, majd a német tőke behatolt Afrika belsejébe, megszilárdította uralmát, s a hódító önkényével rajzolt új határvonalakat, sokszor törzseket osztva ketté.

A földrész azért sohasem volt teljesen ismeretlen a mindenkori civilizált világnak számító országok előtt.

Az óegyiptomi birodalom már az i. e. harmadik évezredben kereskedett afrikai törzsekkel. Számos fáraó vezetett hadjáratot Kushba, a mai Kelet-Szudán területére. A hamiták és a niloták által lakott ország harcosai ellen-támadásba lendültek, megdöntötték az uralkodó, dinasztiát, és Egyiptomban,

a Kr. e. 8. században, két nemzedéken át kushita királyok ültek a fáraók trónján. Néko fáraó a Kr. e. 7., Kambüszész perzsa király a 6., Karthágó az 5. században indított újra expedíciót az afrikaiak földjére.

Az ókori görögök, rómaiak is ismerték, mesés gazdagságú tündérvilágnak hitték. Utazóik eljutottak a mai Egyiptomba és Etiópiába. Tudták, hogy Afrikát sötétbőrű emberek lakják, akiket „aithiopok”-nak kereszteltek el.⁴ A föníciai és karthágói hajósok gyakran látogatták Kelet-Afrika partvidékét. Hódító útja Nagy Sándort és Julius Caesart is elvezette Afrikába.

A 10–14. század között arab utazók: Massoudi, ibn Haoukal, Ibn Batouta keresték fel Fekete-Afrikát,⁵ a 13. században elvetődött erre Marco Polo, az újkorban pedig, a 15. századtól kezdve, portugál hajósok látogatták a kontinenst. Ez már a rabszolga-kereskedelem, majd az azt követő gyarmati leigázás nyitánya volt.

Az arabok a 7. századtól kezdve létesítették kereskedelmi telepeket Kelet-Afrikában. Az itt kialakult városállamok a kultúra, az irodalom központjaivá váltak. Kikötőiket különben a 8. századtól indiai, a 12. századtól kezdve kínai hajósok is látogatták, főként vasat, elefántcsontot, aranyat vásároltak. Az innen importált vasat Indiában dolgozták fel acéllá, hogy aztán a kereskedelmi. háromszög bezárásával arab fegyverkovácsok kalapáljanak ki belőle remekművű damaszkuszi kardpengét, díszes töröket.

A tudomány cáfolja azokat a közelmúltban még a gyarmatosítók tudatos történelemhamisító szándékával terjesztett hiedelmeket, miszerint Fekete-Afrika népei, alacsonyabb rendűségük folytán, megrekedtek a történelmi fejlődés kezdetleges szintjén, s igazi történelmük csak a fehérek megjelenésével vette kezdetét. A kelet-afrikai antropológiai leletek – közöttük az 1964-ben kiásott „homo habilis” – kézzelfogható bizonyítékát adják annak a jelentős szerepnek, amelyet Afrika játszott a történelem előtti ember fejlődésében.

⁴ Homérosz több helyütt utal az afrikaiakra. Így az *Iliász* I. (423–425) és XXIII. (205–207) énekében, valamint az *Odüsszeia* I. (22–26), IV. (84–89) és V. (282–283) énekében. Az *Iliász* első énekében a főisten fényes kísérettel keresi fel az afrikaiakat: „Ókeanosz mellé, lakomára, az aithiopokhoz / ment Zeusz még tegnap, s vele ment valamennyi nagy isten” (Devecseri Gábor ford.). Az aithiop elnevezés az Egyiptomtól délre fekvő területekről származók általános megjelölésére szolgált a görögöknél.

⁵ Hangulatos útleírások maradtak ránk tollaikból, amelyeket érdemes fellapozni. A megfigyelések gazdagságával különösen két mű tűnik ki: Ibn Haoukal: *Description de l'Afrique*. Párizs, 1842 és Ibn Batouta: *Voyages*, Párizs, 1922. Ez utóbbi rövidített kiadása: *Ibn Batouta zarándok útjai és vándorlásai*, Budapest, 1964.

A függetlenné vált Kongói Demokratikus Köztársaságban eltávolították Stanley angol Afrika-kutató szobrát, amelynek talapzatán a felirat azt hirdette, hogy ő fedezte fel a Kongó folyót 1870 táján. Stanley belga és angol vállalkozók fizetett és kegyetlenségéről ismert ügynöke volt. Ettől eltekintve is világos, hogy itt nem afrikai barbarizmussal van dolgunk, hanem európai arroganciával: az afrikai népek sok nemzedékkel Stanley előtt felfedezték már maguknak a Kongót. Ideje, hogy Európa végképp levetkőzze kolonialista eredetű szemléletét.

A „sötét” kontinens

„Nincsen ott leleményes ipar, sem művészet, sem tudomány” – állapította meg David Hume. Trollope hozzáfűzi: „A néger nem közeledik fehér embertársainak civilizációjához, akiket Úgy utánoz, mint majom az embert.”⁶ „Nyugat-Afrika túlságosan nyers és brutális ahhoz, hogy talajul szolgáljon a költői inspirációnak vagy a regényírói alkotói vágynak” – állította 1930-ban Courtenay Hodoson.⁷

Az afrikai népeknek nem csupán a kulturális tevékenységét ítélték meg elfogultan. A gyarmatosítás védelmezői egészében véve azt hirdették: szellemi skorbutban szenvednek e népek, nincs bennük elegendő vitamin sem a munkára, sem a művészetre, sem a társadalmi együttélés igényes megszervezésére. Az önállóságra vonatkozó követelések jogosságát kívánták ezzel eleve kétségbe vonni

Az Egyesült Államokban Emerson harvardi professzor egyenesen kétségbe vonta a volt gyarmati népek államalkotó képességét, Morgenthau, a Yale egyetem tanára pedig azt fejtegette, hogy a politikai függetlenség károsan hat a gazdasági; szociális és kulturális fejlődésre Afrikában.⁸ Dr. G. H. T. Kimble, az indianai egyetem professzora pedig még 1964-ben is arra a következtetésre jutott, hogy Fekete-Afrikában csupán Kongó Kinshasa, Ghána, Elefántcsontpart, Nigéria és talán Tanganyika „képes eleget tenni a huszadik századi nemzeti létből fakadó kötelezettségeknek”.⁹

⁶ Idézi Basil Davidson: *Az újra felfedezett ősi Afrika*, Budapest, 1965, 14. old.

⁷ Idézi M. Danquah: *A Blueprint for African Fiction*, *West African Review*, 1948. január, 16. old.

⁸ Idézi Komor Imre: *Neokolonialista elméletek*, *Magyar Nemzet*, 1963. X. 24., 2. old.

⁹ *African States' Ability to Survive Doubted*, *New York Herald Tribune*, 1964. I. 30.

Tíz évvel Nigéria függetlenségének kikiáltása előtt az angol gyarmati kormányzó le merészelt írni ezt a mondatot: „Megszámlálhatatlan évszázadok során, miközben pergett a történelem filmje, az afrikaiak mozdulatlanságba a primitív vadság állapotába dermedtek.” Ugyancsak az ötvenes, években Sir Arthur Kirby, Brit Kelet-Afrika londoni főbiztosa kijelentette:

„Az elmúlt hatvan évben s ez alig haladja meg a teremben tartózkodó jónéhányunk életkorát, Kelet-Afrika kiemelkedett a primitívség állapotából, ami sok tekintetben kezdetlegesebb volt a kőkorszaknál is...”

Ízelítőnek elég a felsorolásból. Effajta idézetekből kötetnyire valót lehetne összeállítani.

És ha tényekre bukkant a tudomány? Akkor magyarázatokat gyártottak. A főníciaiakkal kívánták megmagyarázni a dél-rhodesiai romváros, Zimbabwe létét. Az óegyiptomiaknak tulajdonították a Délnyugat-Afrikában talált, ún. fehér hölgy festményt. Hosszú időn át vitáztak azon, hogy a Dél-Afrikában több helyütt fellelhető, művészi sziklaképek valóban busman alkotások-e. Azt állították, hogy Benin és Ife bronz és terrakotta szobrait görög példákról másolták, illetve, hogy a portugálok voltak a tanítói az afrikai művészeknek – holott Benin és Ife bronzkultúrája felülmúlta a korabeli portugál alkotások színvonalát.¹⁰ Még a hettitákat is felvonultatták az afrikai civilizáció létének, lehetőségének tagadására.

A gyarmatosító országokban még a közelmúltban is könnyen hallhatott az ember társaságban effajta kijelentéseket: Utazzon Afrikába, láthat majd négereket, majmokat és párducokat. Ami pedig a városias életmódot folytató, európai ruhát viselő, tehát „civilizált négereket” illeti, róluk szintén kialakultak a pejoratív klisék: a dzsessz-zenészé, a szenegáli lövészé, a szállodai boyé. Mintha az afrikai népeknek nem lett volna múltjuk, s csak a gyarmati kor szolgálfigurái jelentenék a kiemelkedést a semmiből.

Pedig Afrikának van történelme.¹¹

¹⁰ Bodrogi Tibor: A régi Nigéria művészete, *Művészet*, 1961, II. évf. 1. sz., 26–28. old.

¹¹ Az Afrika ókori, középkori és újkori történelmét ismertető munkák közül Basil Davidson már idézett művein kívül nélkülözhetetlen referenz-forrásként használtam főként a következőket: Sík Endre: *Fekete Afrika története*, I–II. kötet, Budapest, 1964; Jacques Maquet-nek az 1966-ban Dakarban megrendezett Első Néger Művészeti Világfesztiválon díjat nyert könyve: *Les civilisations noires*, Párizs, 1962; Henri Labouret: *L'Afrique précoloniale*, Párizs, 1959.

Ősi birodalmak

Az ősi Meroé (Kr. e. 7–2. sz.) romjai a mai Szudán területén az ókori világ lenyűgöző emlékei közé tartoznak. Helyét a Kr. e. 2.–Kr. u. 4. század között hatalmas fekete-afrikai birodalom foglalta el. Feltételezések szerint Meroé vándorbotot fogott lakosai vitték magukkal a vaskovácsolás titkait a Szahara déli szegélye mentén Nyugat-Afrikába. Ma már a vas elterjedésének hozzávetőleges időpontját és terjedésének útvonalát is ismerjük: a kereszténységet megelőző néhány évszázadban a szudáni szavannákon már nyilvánvalóan ismerték a vas megmunkálásának a módját, amely az Kr. u. első századok vége felé nem maradt titok a Szudán déli határának számító őserdő-övezettől délre sem. Az Kr. u. 4–6. században Kelet- és Délkelet-Afrikában új társadalmak jönnek létre már a vaskor talaján. Az Afrikában egészen a 19. századig tartó, északról nyugatnak és délnek irányuló népvándorlás útját járta a vas is.

A forró szudáni szavannák nyugati felében szintén hatalmas birodalmak alakultak ki, Nyugat-Afrika folyóihoz kapcsolódó kultúrák; amelyekben a pásztorkodás mellett földműveléssel és kereskedelemmel foglalkoztak; megindult bennük a városiasodás folyamata. A legkorábbi közülük Ghána lehetett (4–13. sz.), kiterjedt vaskohászattal, só- és aranykereskedelemmel. Amerika felfedezéséig ez az állam képezte közvetítő kereskedelem útján az európai aranyimport talán legjelentősebb forrását. Már központosított állam, amikor arab feljegyzések Kr. u. 800-ban említést tesznek róla. Ghána hatalmas a 12. században már hanyatlóban van, Malié viszont ekkor ível felfelé, 14. században éri el csúcát, de formálisan fennmarad a 19. századig. A harmadik ilyen nagy birodalom Kanem, majd Bornu, amelyek feltehetően a 8–17. század között léteztek a mai Észak-Nigéria, Csád területén és virágkorukat ugyancsak a 13. század táján érték el. Szongai hatalma és hírneve beragyogja a 15. és 16. századot. A mai Gambia területén alakult a 10. században, fénykorában az Atlanti-óceánig nyúltak határai. Formálisan a 19. század második feléig maradt fenn.

Porfelhőben lobogó tolldíszek, bélelt páncélok, rézveretű lószerszámok csillogása, hegyes dárdák végén libbenő zászlócskák, nagyszerű lovasok, egy arisztokratikus lovassereg lendülete, harci zaja és pompája – ilyen feudális Európára emlékeztető hangulatot nyújthattak e szudáni birodalmak hadseregei. A 11. században El Bekri ezt jelenti:

„Ghána királya 200 000 harcost tud csatasorba állítani, a ezek közül több, mint 40 000 íjjal és nyilakkal van felfegyverkezve...”

E birodalmak keretében pezsgő életű kereskedő városok, egyben intellektuális központok jöttek létre: Timbuktu és Djenné; Koumbi, Ghána fővárosa a 11. században már 30 000 lelket számlált. Gao, Szongai fővárosa a 16. században 50 000 lakossal rendelkezett – méretben nem kisebbek, mint más korabeli európai várások, amelyeknek alapját ugyancsak a kézművesség és a kereskedelem vetette meg. Ilyen város volt Audaghas, amelyről El Bekri ezt írja:

„...igen nagy város, sok piaccal... Teli van szép házakkal és tömör épületekkel... Amikor a király audienciát tart, meghallgatja a nép panaszait, s igazságot oszt... mellette tíz apród pajzsot és aranykardot tart, jobbján a birodalom hercegei, ragyogó öltözékben, hajukban aranylapokkal. A város kormányzója a földön ül, a királlyal szemben... A törvénykezés helyét kutyák őrzik, amelyek arany és ezüst nyakörvet viselnek...”¹²

Leo Africanus (1494–1554?), az Európába került afrikai berber nemes, a 16. században Timbuktaba tett látogatásáról szóló beszámolójából némi képet nyerhetünk a város kulturális életéről:

„Timbuktaban sok bíró, orvos és pap él, s mind jó fizetést hűz a királytól. Az uralkodó mélységesen tiszteli a tanult embereket. Nagy a kereslet a Berberióból behozott kéziratos könyvek iránt. A könyvkereskedelem nagyobb hasznot hajt, mint bármely más üzletág.”¹³

Nyilvánvaló, hogy Nyugat-Szudán irodalmi műveltsége – ha ennek írásos nyomai nem is maradtak fenn – több évszázados múltra tekinthet vissza.

A Guineai-öböl partján, a tropikus erdőövezet szélén a 17–19. század között négy hatalmas államalakulat jött létre: Ojo, Benin, Ashanti és Dahomey. De tudunk joruba államokról a mai Dél-Nigéria területén már a 13. századból is. Itt már az európaiak megérkezése előtt virágzott a fűszer-, elefántcsont- és rabszolga-kereskedelem. Afrika belsejében, Angola és a mai Kongó Kinshasa, illetve Kongó Brazzaville területén a 14. századtól létezett egy állam, amely formálisan csak 1888-ban szűnt meg. Portugál levéltárak e birodalom királyának, Affonsónak 1512–1640 között a portugál uralkodóhoz írott több mint húsz levelét őrzik. E levelek szövege bizonyítja, hogy a két ország kapcsolatait kezdetben az egyenjogúság jellemezte.¹⁴

¹² Idézi Basil Davidson: i. m. 76. old.

¹³ Idézi Basil Davidson: i. m. 82. old.

¹⁴ Érdekes elemzést ad Portugália és Kongó kapcsolatáról, részben e levelezés részletesebb ismertetésével Basil Davidson: *A fekete anya, Afrika a megpróbáltatás éveiben*, Budapest, 1966, IV. fejezet, különösen a 346–367. old. Alapos elemzést nyújt J. Cuvelier műve: *L'Ancien Royaume de Congo*, Brüsszel, 1946.

Kelet- és Dél-Afrikában szintén kialakultak a szervezett állami városi élet olyan központjai, amelyek az afrikai nyelvek és irodalmak fejlődésének támasztékául szolgáltak. Már a vaskor kultúrájára épült az uaklimik és a monomotapák királysága (Kr. u. 10–16. század), illetve a Senában, Zimbabwében, Mapungubwében, Kilwában, Mombasában, Malindiben, Songo Mnarában, Sanje Ya-ban, Katiban, Kuaban és másutt kialakult központok. A kelet-afrikai partvidék városállamaiban virágzott a szuahéli kultúra és irodalom, amely afrikai (mindenekelőtt bantu) és arab elemekből tevődött össze. A hiedelmekkel ellentétben a szuahéli inkább arabizált afrikai termék, semmint fordítva, bár igaz, hogy a középkorban a szüntelen bevándorlás következtében az arab beütés mindegyre erősödött. Közülük a legjelentősebb a mai Rhodesia területén fekvő Zimbabwe, amely a Kr. u. 13. sz. közepétől a 18. sz. közepéig virágzott, valamint Mapungubwe, amelyet valószínűleg a 7., vagy 8. században alapítottak, és különféle népek egészen a 18. századig lakták. A bugandai királyság a mai Uganda területén a 15–19. sz. között állt fenn. A 18–19. században Madagaszkár az egységes hova állam keretében egyesül.

Az afrikai kultúrával az arabokon, a perzsákon, az indiaiakon meg egy időszokban a kínaiakon kívül más népek nemigen kerestek, illetve találtak érintkezést, kivéve a rabszolga-kereskedőket és az újkori hódítókat. Ritka találkozásokra azért Európában is sor került, már az újkor első századaiban. Rómában 1518-ban felszentelték Afrika első néger püspököt, Kongói Henriket, egy kongói királyi család sarját. Ugyancsak a 16. század elején afrikai személyek jártak már Skóciában, akiket bizonyára skót kalózos zsákmányoltak portugál rabszolgaszállító hajókról. Néhányan közülük az edinburgi társaságba is bekerültek, nem utolsósorban az a bizonyos „vastag ajkú hölgy”, akiről Dunbar írt néhány költeményt. Tudunk arról, hogy a 16. században egy, a mai Ghána területén élő törzs fiatalja spanyolországi egyetemre került, s itt írt latin nyelven verses filozófiai elmélkedést. Ioannes Latinus 1573-ban kiadott műve az írott afrikai irodalom első ismert alkotása.¹⁵

Milyen kór emésztette, sorvasztotta el a kialakult afrikai kultúrákat, s idézte elő az újabb kori történelemben szinte példátlanul álló hanyatlást? Mivel magyarázható, hogy a 19. sz. végén Afrika belsejébe hatoló gyarmatosítók úgyszólván semmi összefüggést nem találtak már a városállamok romjai és a szomszédságukban élő nomád törzsek között. A legfontosabb ok

¹⁵ Ioannes LATINOS: *Ad catholicum pariter et invictissimum Philippum dei gratia hispaniarum regen...* stb., Garnatae (= Granada), 1673. Részletesebben lásd „Az írásos afrikai irodalom kezdetei” c. fejezetet.

a kialakult feudális vagy félf feudális államok belső ingatlansága. A törzsi maradványok át- meg átszótték, gyengítették őket. Erejüket a viszályok, dinasztiák közötti vetélkedések éppúgy emésztették, mint Európában. Az erős központi hatalom megteremtésére – amelyre Európa feudális országaiban a középkorban, az újkor elején került sor – már nem jutott idő a 16. században megkezdődő, majd rendszeressé váló portugál beavatkozás és más nemzetek rabló kalandjai miatt. A rabszolga-kereskedelem hallatlan mértékben megzúzta a lakosságot. Olyan pusztító következményekkel járt, mint a pestis, a középkorban dúló fekete halál, amely becslések szerint Európa lakosságának egyharmadával végzett. Afrikában joggal nevezhetnék a rabszolgavadászatot fehér halálnak. Kezdetben kalózkodás, majd háborús szövetségek révén szereztek az arab és a fehér kereskedők rabszolgákat, később azonban, bármilyen szörnyűen hangzik is, békés társas viszony, törzsfőkkel kötött megállapodás alapján.¹⁶ Jacques Maquet a „legóvatosabb becslésként” 15–20 millió főre becsüli az Afrikából eladásra került rabszolgák számát.¹⁷ Basil Davidson számításai szerint az Atlanti-óceánon át folytatott rabszolga-kereskedelem Afrika számára legkevesebb ötvenmillió ember veszteséget jelentett.¹⁸ Ez a mai Fekete-Afrika lakosságának egyötödét teszi ki. Leopold S. Senghor, Afrika poeta doctusa, aki etnográfiai és szociológiai bűvárkodásokat is végzett Afrika történelmében, egyik versében tízmillió elhurcoltról tesz említést.¹⁹ Az európai, amerikai és afrikai rabszolga-kereskedők ténylegesen felválták a földrész ereit; csoda, hogy nagyobb fokú elvérzés nem következett be. Talán még e vérvesztésnél is súlyosabbnak bizonyultak a rabszolga-kereskedelem társadalmi kihatásai, hiszen alapjaiban gyengítették

¹⁶ Sir Harry H. Johnston az *A History of Colonisation of Africa by Alien Races* c. munkájában (Cambridge, 1899) a kolonialisták jól ismert pózából a következő indoklást adja arra, hogy miért éppen Afrika lett a rabszolgavadászok vadászterülete: „A néger, jobban, mint bármely más embertípust, szellemi és fizikai tulajdonságai más fajok szolgálójaként emelik ki... a néger, kezdetleges állapotában, született rabszolga. Nagy testi erővel rendelkezik, szelíd, jókedélyű, könnyen felejt a bánatot és a kegyetlenségeket, a jóságért és igazságos elbánásért azonnal hálás... És mindenekeelőtt bírja a fárasztó munkát a forró napon, a forró égövi egészségtelen éghajlaton. Nem alakult ki benne, vagy csak kevésbé, a faji összetartozás érzése – azaz, nem érez együtt más négerrel... és mivel rendszerint izmos férfi és jó harcos, nemcsak mint munkaerőt keresik, hanem mint katonát is.” (151–152. old.)

¹⁷ Jacques Maquet: I. m., 237. old.

¹⁸ Basil Davidson: *A fekete anya, Afrika a megpróbáltatás éveiben*, Budapest, 1965, 318. old.

¹⁹ *Béke-imádság orgonaszóra, az Ébredő Afrika* c. antológiában, Budapest, 1961, 42. old.

meg az önálló afrikai hatalmat. (A rabszolgaság intézményét egyébként Tanganyikában – ma Tanzánia – hivatalosan csak 1922-ben, s Sierra Leonében csupán 1928-ban törölték el.)

A legyengült, csontrendszerében különben még meg sem szilárdult Afrika viszonylag könnyű zsákmányt jelentett az oda betörő európaiaknak, akik a magasabb társadalmi színtről érkezettek fölényével bocsátkoztak harcba. Helyenként mégis kemény ellenállásba ütköztek.²⁰ Az afrikai líra, dráma és epika elsősorban Shaka, a „zulu Napóleon”, Mirambo és Szamori szabadságharcát örökítette meg.²¹

Az afrikai birodalmak és városállamok bukását betetőzte, hogy az első portugál beavatkozásokat követő zavart kihasználva délről a még barbárság fokán élő törzsek betörték ide és nagy pusztítást végeztek, fizikai és társadalmi értelemben egyaránt. Ebbe a pusztaságba vonultak be a 19. század végén a különböző európai gyarmatosító hatalmak, amelyek úgy vélték, legalábbis úgy hirdették, hogy így állt romba dőlve minden, az idők végtelensége óta.

Nem sejtették, hogy Afrika, béklyóba verése után nem egészen egy évszázad múlva talpra áll, igazolja múltját, és a politikai függetlenség bástyáiból vívja harcát a gazdasági függetlenségért és a kulturális feltámadásért.

Victor Hugo megjósolta, hogy a 20. század Afrikáé lesz. Prófécijája sok tekintetben valóra vált.

²⁰ A 19. század második és a 20. század első felében vívott jelentősebb szabadságharcok és kitört felkelések csupán vázlatos felsorolása is cáfolja azt a gyarmatosítók által gyakran hangoztatott tételt, mely szerint az afrikai népek kísérletet sem igen tettek az európai kolonizátorok „civilizációs küldetésének” megghiúsítására: 1811–1858 Dél-afrikai Köztársaság (Dél-Afrika); 1850–1880 Guinea; 1848–1856 Libéria (amerikai négek ellen); 1873 Ghána (Aranypart); 1877–1881 Dél-afrikai Köztársaság (Dél-Afrika); 1878–1885 Kelet-Szudán; 1882–1886 Guinea, Elefántcsontpart; 1883–1885 Madagaszkár; 1884–1901 Kamerun; 1890–1905 Tanzánia (Tanganyika); 1891–1900 Elefántcsontpart, Csád; 1893–1912 Mozambik; 1895 Madagaszkár; 1904–1907 Kamerun; 1904–1906 Namíbia (Délnyugat-Afrika); 1906 Guinea; 1907–1914 Angola; 1914–1930 Libéria (amerikai négek ellen); 1915 Malawi (Nyasszaföld); 1916–1918 Nigéria; 1917 Portugál Guinea; 1917–1922 Namíbia (Délnyugat-Afrika); 1925 Portugál Guinea; 1928 Kongó, Angola; 1930 Angola; 1931–1936 Kongó; 1936 Portugál Guinea, Etiópia; 1952–1956 Kenya; 1959 Malawi (Nyasszaföld); 1961– Angola, Portugál Guinea; 1963– Mozambik.

²¹ Az egyetlen magyar nyelvű forrás, amely szépirodalmi igénnyel örökíti meg e szabadságharcosok alakját, Sík Endre tollából való: *A nagy Mirambo árnyékában*, Budapest, 1961.

Kultúrtörténeti hézagok: építészet, hajózás, kerék

Akik az afrikai kultúra hiátusairól beszélnek, nemcsak e társadalmak fejlődésének számukra rejtélyesnek tűnő stagnálására utalnak, arra, hogy míg másutt sebesen haladt előre a történelem szekere, addig a bágyasztó afrikai Nap alatt mintha sok minden a törzsi élet primitív fokán konzerválódott volna.

Gyakran említik, hogy Afrikában mindvégig csenevész maradt az építészet. A kevés fennmaradt és feltárt romból arra következtethetünk, hogy az Etiópia és Transvaal között elterülő valamennyi ország közös vonása a kötőanyag nélküli építészet. Türelmes munkával, pontosan összeillőre faragott kődarabokból húzták a nagyobb erődítmények, kiemelkedő jelentőségű épületek falait. Zimbabwe romokban fennmaradt nagytemploma is így készült, azzal a technikával, amellyel az ókori Egyiptomban vagy a közép- és dél-amerikai indián birodalmakban emelték a piramisokat, erődítményeket. Úgy látszik azonban – erre mutat az épületek csekély száma –, az afrikai népek életszemlélete, vallásfilozófiája nem ösztönzött arra, hogy örökbecsű, az idő vasfogát kiálló templomokat, szentélyeket, királysírokat hagyjanak az utókorra. Kőben szegény vidékeken, mint például a mai Uganda területén, földsáncok, földerőd-rendszerek nyomaira bukkant az újabb kutatás. Az ötvenes években Bigo mellett tártak fel tartós településekről tanúskodó leleteket, föld-építkezés maradványait. Hegyes-dombos vidékeken úgy építették a kunyhókat, hogy vermet ástak a meredek oldalba, az alját kővel kibélelték, s a kijárat védelméül a kihányt földet sánccá formálták. Sík terepen a méhkaszerűen fölmagasodó, vagy fordított tölcser alakú, hegyes csúcsban végződő, vagy a teknősbéka páncéljára emlékeztető fedéssel ellátott kunyhók a leggyakoribbak. Az éghajlati viszonyok Afrika nagy részén feleslegessé tették a kimunkált elemekből összeállított, zártfalú lakóépületeket.

Bár Fekete-Afrikát három oldalról tenger övezi, lakói sohasem váltak hajós néppé. Hiányzik kultúrtörténetükből a vitorla.

Mint ahogy hiányzik belőle a kerék is, az embernek a tűz után talán legfőbb találmánya. Abban persze, hogy nem találták fel, s nem is vezették be a kerék használatát, nem állnak annyira egyedül, mint azt sokan hinnék. A középkori Észak-Európa népei sem találták fel, a 12–13. századig ritkán alkalmazták. Skót krónikák 1577-ben említik, hogy a trónörökös hintaja

„...a második, amelyet az országban valaha láttak; az elsőt Lord Alexander Seaton hozta, amikor Mária királynő érkezett Franciaországból.”²²

²² Idézi Basil Davidson: *Az újra felfedezett ősi Afrika*, Budapest, 1965, 220. old.

A kereskedelem hosszú ideig cserekereskedelem formáját öltötte Afrika sok táján, egészen a huszadik századig, még a külvilággal leginkább érintkező Kelet-Afrikában is. A legrégebb pénzérmét, amelyet ma ismerünk, Kilwa városa verette a 13. században.

Afrikát évszázadokon át félkarú óriásnak hitték, kultúrtörténetének e hézagai miatt. Sokáig úgy tartották, hogy szellemi kincsekkel egyáltalán nem rendelkezik – értékét még a 20. század első harmadában is az aranyban, elefántcsontban, kakaóban, a különböző ásványokban és gyümölcsökben meg az olcsó munkaerőben mérték. Ma már nevetségesnek tűnik – valójában azonban szomorú kortünet –, ahogyan August Seidel lelkendezik:

„A vad afrikai! Egy fekete vad! Képzeld el, amint gondolkodik, érez, és amint képzelete alkotónak bizonyul! S mi több, képzeld, érzékeli és értékeli a költői formát, a ritmust, a rímet. Egészen hihetetlenül hangzik, pedig így van. A hittérítők az érdem, hogy elsőnek fölvezették a négeres természetes tehetségének a képét. A filológusok, a bennszülött nyelvek alaposabb ismeretének birtokában, pontosítani tudták ezt a rajzot. És mindenki megdöbbenésére kiderült, hogy a néger éppúgy gondolkodik és érez, akárcsak mi magunk.”²³

Irodalom ábécé nélkül

Jelentősebb afrikai irodalom létezésében sem hittek – jellemző, hogy André Gide hét hónapig tartó utazásának vaskos naplója, a *Voyage au Congo* (Utazás Kongóban) egy szót sem ejt az afrikai irodalomról –, részben azért, mert a szóbeli irodalom termékeinek felkutatására, lejegyzésére, egyes szórványos törekvésektől eltekintve, csak napjainkban történik komolyabb erőfeszítés, másrészt azért, mert az afrikai népek a vitorla, a kerék és hosszú ideig a pénz mellett az írást sem ismerték, illetve nem használták.

Irodalom ábécé nélkül? Hihetetlennek hangzott ez az európai fül számára, hiszen az írás a művelt emberiség egyik legősibb és legnagyobb értékű találmánya, amely a suméroktól kezdve minden ismert kultúrából megőrzött számunkra valamit, s az ember legtermészetesebb igényeinek kielégítésére szolgál. Az afrikai népek azonban, úgy tűnik, nem tartották szükségesnek gondolataik feljegyzését.

Évszázadosnál régebb, anyanyelven írott irodalmi emlékek csak a kultúrtörténetileg más fejlődési vonalba tartozó és függetlenségét az 1936-os olasz invázióig megőrző Etiópiából, az indiai-maláj befolyásnak hagyományosan

²³ August Seidel: *Geschichte und Lieder der Afrikaner*, Berlin, 1896, az előszóban.

kitett és etnikailag is erős maláj beütésről tanúskodó Madagaszkárból, valamint a 8. század óta erőteljes arab hatás alatt álló Kelet-Afrikából kerültek elő. Ez utóbbiak az Afrikában jelentős szuahéli kultúra termékei, amelyeket a 19. század végéig arab, attól kezdve pedig latin betűkkel jegyeztek le. A nyugat-afrikai–arab kapcsolatok következtében az arab írás a középkorban és még inkább az újkorban Afrika nyugati részén sem volt ismeretlen. Nem honosodott meg azonban igazán az iszlám elterjedtsége ellenére sem.

Az írásbeliség tehát Fekete-Afrikában az arab, majd jóval később a latin ábécé bevezetésével kezdődik. Igazán afrikainak nevezhető írás megteremtésére azért mégis történt néhány kísérlet Nyugat-Afrikában.

A *vai* szótagírás volt: a mai Libéria területén jöttek nyomára 1849-ben.²⁴ Feltalálását a vai törzs főnökének tulajdonítják.

Njoya, a kameruni bamum nép szultánja nevéhez fűződik a *bamum* írás kidolgozása a múlt század kilencvenes éveiben. Kezdetlegesebb formájában 466 képjelből állt. Rendszerét négy alkalommal egyszerűsítette, és 1918-ra már hetvenre csökkentette az írásjelek számát. Ezzel egyidejűleg a kezdetben csupán piktografikus jelek többségét fonetikussá alakította át. Njoyát gyakorlatias célok is vezették a bamum írásrendszer kidolgozásánál: a gyarmati kormányzat idején ennek segítségével érintkezhetett, az idegen hatalom ellenőrzését kijátszva, a neki alárendelt törzsfőnökökkel. Később hivatalos írás lett, iskolában is tanították. Hirteler német hadnagy és Göring német misszionárius segítségével réz kliséket készítettett, amelyekkel ki-nyomhatta néhány munkáját. Njoya halálával azonban, 1932-től, végleg kiszorította a bamumot a latin ábécé.

A mai Nigéria ibo-lakta vidékeiről való a *nsibidi*, az egyetlen igazán ideografikus írás, amely konvencionális jegyekből tevődött össze. Egy ma is létező hasonló nevű titkos társaság használta, főként kultikus célokra. Pálmakéregre vésték vagy festették. Európai kutatók 1904-ben jöttek nyomára.²⁵

Libéria és Guinea területén világi szövegeket írtak guerzéval. Ez az etiópiai papság szótagírása volt, amelyet a Kr. e. 5. századtól használtak már.

Mindez azonban keveset változtat azon, hogy – Fekete-Afrika népeinek történetét évszázadokban és évezredekben mérve – az írásbeliség igényének hiánya megmarad kérdőjelnek. Akik ennek megoldását keresték, sokféle magyarázatot ajánlottak.

²⁴ Delafosse: *Anthropologie*, X. köt. 129, 294. old. Lásd még A. Klingenreben: *The Vai Script, Africa*, VI. évf., 2. sz., London, 1933.

²⁵ Az afrikai írásmódokat bizonyos részletességgel értékeli E. N. Obiechina: *Growth of Written Literature in English-Speaking West Africa, Présence Africaine*, 66. sz., Párizs, 1968, 58–61 old.

Bár gyakran az afrikai uralkodókról is azt tartotta a nép, hogy istenek, illetve istennők leszármazottai, akiket pompa illet, ezek a királyok és királynők azonban sohasem halmoztak föl annyi kincset és vagyont, mint mondjuk az egyiptomi fáraók. A törzsfőnökök és papok gazdagsága még kevésbé jutott arra a szintre, amelyen szükségessé vált volna a matematikai ismereteket és feljegyzések készítését kívánó nyilvántartás.

Más szempontok ugyancsak megfontolást igényelnek. Milyen célokat szolgál az írás általában? Részben a gondolatok közlésének eszköze a jelen, részben a gondolatok megőrzésének eszköze a jövő számára. Ez utóbbi szerepet persze csak akkor töltheti be igazán, ha biztosítottak látszik, hogy a leírt szövegek valójában fenn is maradnak. Fekete-Afrika azonban kőben szegény. Többek között ezért maradt csenevész az afrikai építészet a gyarmatosítás koráig. A fakéregre vagy bőrre írt jelek rövid idő alatt áldozatul estek volna a tropikus klímának vagy a természetnek. Tudjuk, hogy például Kongóban alig letek száz esztendő, vagy annál régibb rituális, vagy a nemzetségfőket megőrkítő szobrocskákra, faragványokra, egyszerűen azért, mert a tulajdonos halála után azokat rendszerint megsemmisítették, nehogy dicstelenül pusztuljanak el. Az afrikai nem bízott a jövőben.

Emellett jellegzetesen a jelennek élő kultúra lehetett a fekete-afrikai népeké. A pillanat örömét élvezték. Az életigenlés spontán derűjét nem nehezítette el, nem bonyolította sem a múlt, sem a jövő. Szemben az örökkévalóságban, a végtelen jövőben horgonyzó óegyiptomi kultúrával, és az ugyancsak jövő-irányultságú középkori európai halálvárással, vagy az ősi Kína hagyományos múltba fordulásával, életszeretetük, spontaneitásuk sem a múltba, sem a jövőbe nem engedélyezett hosszúnak tűnő kalandozást. Életfelfogásuk tengelyében a mindenkori jelen állt. Ez szellemileg is magyarázza igénytelenségüket az írásbeliség dolgában. Közismerten beszédet tisztelő ember az afrikai: az eleven szó varázsát jobban becsülte a betűnél, amely a halott múlté, vagy a még meg sem született jövőé. A szót mágikus erőnek ismerték, a jó beszédképességgel, ékesszólással megáldottak, az ügyes mesélők mindig köztiszteletben álltak körükben.

IRODALOM ÉS DOB

Az írás nemcsak a gondolat megőrzéséül szolgál, kapocs a jelen és a jövő között, hanem egyben a gondolatközlés eszköze a jelen számára. És itt, a dobnyelv feltalálásával, az afrikai népek géniusza kamatostul kárpótol hiányérzeteinkért, amelyet az okoz, hogy sok évszázados irodalmukat nem

élvezhetjük eredeti teljességében, régi kézirataikban, hanem csak kivonatolt formában, szójhagyomány útján fennmaradt résztöredékekben, aromájában, amelyet a képzelet rekonstruálhat igazán egészszé, növelhet-hígíthat fel eredeti arányaira.

Igen, az első gondolatra primitívnek tetsző dobnyelv a híradástechnika történetének legnagyobb vívmányai közé tartozik. Gyorsasága elvileg a hang terjedési sebességével azonos. R. S. Rattray angol Afrika-kutató feljegyezte, hogy Khartoum elestének hírért az afrikai dobosok huszonnégy órán belül már Nyugat-Afrikában is jelentették.²⁶ Emellett a dob egyszerre tud nagy tömegű emberhez, a falu aprajához-nagyjához: szólani. A hírközlésnek ezt a demokratizmusát Európában csak a rádió- és a televízió elterjedése valósította meg. Fekete-Afrika dobnyelve, minden nyers egyszerűsége ellenére, a hírközlésnek mondhatni fejlettebb eszköze volt, mint például a polgárság kialakuló zsumnalisztikája, amely a híryanag szélesebb terjedése elé az írástudás, valamint a vagyoni és társadalmi helyzet korlátait emelte.

A sémi nyelvekben annyira jelentősek a mássalhangzók, hogy a szavak megértését a magánhangzók jelölésének kihagyása nem akadályozza. Számos afrikai nyelv még ennél is jobban leegyszerűsíthető. Például a *yorubában* a hangmagasság annyira meghatározó erejű, hogy mind a magán-, mind a mássalhangzók elhagyhatók. A hangutánzó, magasra és mélyre hangolt ikerdobok nem valamifajta egyezményes jelekkel, hanem az emberi hang közvetlen utánzásával képesek üzenettovábbításra. A tónusában korrekt dobnyelv érhetőbb a *yoruba* számára, mint a rossz hangmagasságban futó emberi beszéd.

A *tvi* tele van egy-szótagú szavakkal, amelyek más és más jelentést kapnak, sokszor ötfélét is, attól függően, hogy milyen hangmagasságban ejtik őket.

Az interpunkciókat rövidebb-hosszabb szünetekkel érzékeltetik a beszélő dobok. A mai Ghána területén élő *asanti* törzs nyelve Afrika több más törzshez hasonlóan holofrasztikus. A csak beszélt és az írásbeliség fokáig el nem jutott nyelvek sajátosága ez: a mondat egésze hordozza a jelentést, kevésbé annak egyes részei. A dobnyelvű szövegben az üzenet egészének megértése a döntő, s ha egyes részek felfogása nem is egészen pontos, az üzenet mégis bír jelentéssel.²⁷ Rattray szövegeket kottázott le, a beszélő dobok hangját.²⁸

²⁶ Captain R. S. Rattray: *Ashanti*, Oxford, 1923, 242. old.

²⁷ H. U. Beier: *The Talking Drums of the Yoruba*, *African Music*, 1. évf. 1. sz., Roodeport, 1954.

²⁸ Captain R. S. Rattray: i. m., különösen 264–286. old.

A dob művészi tevékenység közvetítőjévé is vált: Afrikában a kézíratos kódexek és hosszú ideig a nyomtatott könyv szerepét töltötte be. Mint valami óriási, dobogó szív, felerősített lüktetéssel röpítette szét a híreket, tudósított az ünnepi események lefolyásáról, nemzedékek leszűrt bölcsességét és tapasztalatait szigorú felépítésű irodalmi műfajokba komponálta. Szinte az afrikai faluközösség szervezeti szimbóluma lett, miként valamikor a tempom az európai falvak életében. A tam-tam pergő ritmusában európai szinonimákkal kifejezve: a templomi harangszó vegyül el a hűbéri harsonákkal és a krónikások lantszával.

A beszélő dobok kezelése nagyfokú technikát és műveltséget, a hagyományok alapos ismeretét követelte meg, s ezekhez az igényekhez csak a hivatásos dobosok tudtak fölmagasodni. Szent mesterségük apáról fiúra szállt. Köztiszteletnek örvendtek, társadalmi rangsorban a főnök és az orvos-pap-varázsló után harmadiknak következtek. Tulajdonképpen ők voltak az afrikai népek krónikásai, a történelmi műveltség őrzői: például a joruba törzs dobosai a piactéren évenként eldobolták a királyok teljes sorát, „oriki”-jükkel, a névhez fűzött dicsérő szózatokkal egyetemben, azaz a törzs egész ismert történelmét. Félig-meddig szent embereknek számítottak, mert a közhit szerint közel álltak az ősök szellemeihez.²⁹

A misszionáriusok és a gyarmati kormányzat, befolyásuk megszilárdítása érdekében, igyekeztek eltörölni a hivatásos dobosok intézményét. Főképpen ennek tulajdoníthatóan ma a nyugati műveltséggel rendelkező afrikaiak közül kevesen értik már a dobnyelvet, s az afrikai kultúra e jelentős hordozója hovatovább népművészeti ággá zsugorodik.

Ugyanezt a taktikát követték a gyarmatosítók és a missziós ruhába öltözött szellemi kolonizátorok az Újvilágban is, hogy befolyásuk alá vonják az oda hurcolt rabszolgák ott kisarjadt, de Afrikából eredő kultúráját. A nyugat-indiai szigeteken például az angolok elkobozták, összetörték a „pogány négerek” dobjait, akik erre a kikötőkből szerzett üres bádogtartályokat használták fel. Így alakult ki az azóta melleleg világot bejárt calypso népzene jellegzetes fémcsengése, harmóniavilága.

AZ AFRIKAI KULTÚRA AMERIKÁBAN

Az afrikaiak milliós tömegeit rabszolgaként hurcolták az „új hazába”. Így kerültek, láncon, Amerikába. Többen feltételezik ugyan, hogy már Kolum-

²⁹ J. H. Nketia: The Role of the Drummer in Akan Society, *African Music*, I. évf., 1. sz., Roodeport, 1954.

bus előtt is éltek afrikaiak Amerikában.³⁰ Földrajzi nevek nyelvészeti elemzése, sőt, tárgyi bizonyítékok, például jellegzetesen vastag ajkú embereket ábrázoló prekolombiánus szobrok is erre utalnának. Mégis, ezek az érdekes elméletek nem haladják túl a hipotézisek határát.

Fekete-Afrika területe, a zömmel feketék által lakott Dél-afrikai Köztársaságot beleértve, körülbelül 20 millió négyzetkilométer, a Föld szárazföldi felületének mintegy 15 százaléka. Lakosainak száma – ha eltekintünk a Dél-afrikai Köztársaságból és Rhodesiából letelepedett, összesen körülbelül 4 millió főre rúgó fehér kisebbségtől, döntően a rabszolgavadászat következtében elszenvedett vérvesztés miatt –, mindössze 6 százaléka a világ népességének: 210 millió főre tehető. Jelentős számú az afrikai származású kisebbség Amerikában: az Egyesült Államokban 20 millió, Braziliában közel egymillió, Kubában, Guyanában háromnegyed millió, Nicaraguában, Panamában, Hondurasban százezer fölötti lélekszámban. Ők teszik ki a 3 milliós Haiti lakosságának csaknem egészét és a népesség kétharmadát adják az összesen 3 milliós lélekszámú Karib-tengeri szigeteken.³¹

Az angolok főként Gambiából és Sierra Leonéból, a portugálok Dahomeyból és Angolából, a franciák Szenegálból szereztek be emberanyag szükségletüket. A felvásárló piac szűk határai következtében az áthurcolt rabszolgák sok helyütt megőrizték etnikai egységüket: a törzsi eredet tisztán visszanyomozható az Újvilág sok táján. Kivételt képeznek a volt spanyol gyarmatok. Itt a faji keveredést előmozdította az, hogy a spanyol rabszolgatartók rendszerint másodkézből, sokféle helyről vásároltak rabszolgákat.

Az afrikaiak elegendő szellemi vitaminnal rendelkeztek ahhoz, hogy az Újvilágba átmentsék, sőt, alkotólag újratereítsék hazájuk szokásait, hitét.³²

A braziliai Bahia környéke például joruba hagyományokból táplálkozik. Őseik hitéből és a kereszténység kölcsönzött elemeiből eredeti, sajátos filo-

³⁰ E kultúrtörténetileg rendkívül izgalmas témával számos könyv és tanulmány foglalkozik. Különösképpen tanulságos ezek közül a következők anyaga: Weight: Negro Companions of the Spanish Explorers, *American Anthropologist*, 1902, IX, 217. old.; Hooten: *Apes, Men and Morons*, London, 1938; Weiner: *Africa and the Discovery of America*, Philadelphia, 1922, 11. és 137. old.; Donally: *The Atlantic*, London, 1950, 136. old.; M. Hamidullah: L'Afrique découvre l'Amérique, *Présence Africaine*, 18–19. sz., Párizs, 1958.

³¹ *United Nations Statistical Yearbook*, 1968, New York, 1969, 78–80. old.

³² Sokoldalúan elemezte az afro-amerikai kultúrák megnyilvánulásait a német J. Jahn. Szellemtörténeti módszere és felfedezéseinek végleteket súroló kimunkálása miatt azonban alapos kritikával kell olvasni. Főként két könyve érdemel említést e vonatkozásban: *Muntu*, Düsseldorf, 1958, és a *Geschichte der neofrikanischer Literatur*, eine Einführung, Düsseldorf–Köln, 1966.

zófiát alakítottak ki. Orisáik, nemzeti isteneik keresztény szentekként bukkantak föl. A templomi énekek, álarok és szövegek azonosságot mutatnak az óhazaival, bár ez utóbbiakat Bahiában portugál, Nigériában joruba nyelven mondják. A piacon a kofák ősi afrikai receptek szerint készült ételeket árulnak. Rio de Janeiróban Ogun – aki joruba földön félig-meddig történelmi, félig-meddig mitológiai figura: a törzs vándorlását vezető nagy király, s egyben a vas és a háború istene – Szent Györgynek, a katolikusok szentté avatott lovagjának a mezében tűnik föl. A Rióban élő afrikaiak imaházaiban sok helyütt ma is név szerint Ogunhoz fohászkodnak: „Ogun! Ogun Atyám! Oh, Jorge, oltalmazd Ogunt!” Jemandza és Osun, e két joruba istennő a szeplőtlen szűz képében olvad eggyé. Más afrikai istennők is különféle szentek alakjait öltötték magukra.

Haitiba főként a dahomeyi királyok rabszolgái, az evék és a fonok kerültek. Így települt át a vudu kultusz, a kígyónak mint a királyi család jelképének a tiszteletben tartása (ez a hagyomány a kontinentális Afrikában visszaszorult, bár akad Dahomeyban ma is újonnan épített kígyótemplom) és a kultikus dobok használata.

Holland Guyanában az őserdőbe vonultak a korán felszabadított aranyparti (a mai Ghána egy része) rabszolgák ivadékai, és önálló törzsi életet éltek: Faragványaik az asanti és a fanti törzs jellegzetes motívumai az uralkodóak. A Főistent ők is Nyankuponnak nevezik, és afrikai nevet adtak a fákban lakozó szellemeknek.

Venezuelában erős a jorubával keveredő kongói beütés. Itt is lelni azonban felismerhetően tiszta hagyományú településeket: Makumbáikban (sajátos imaházaikban) az isteneket ősi névvel illetik, és dobjaik hasonlatosak a ma Kongóban használtakhoz.

Az afrikai kisebbség néhány vonatkozásban kitörölhetetlen bélyeget nyomott e dél-amerikai országok életére. Ismert például, hogy az innen származó táncok egy része – rumba, chica, yuka, szamba, mambo, csa-csa-csa, merinque – voltaképpen afrikai ritmikájú. Ugyanez vonatkozik egyébként az észak-amerikai maxixe, cakewalk, one step, turkey trot elnevezésű táncokra is. Az Egyesült Államokban, ahol a legnagyobb számban tömörültek az elhurcolt afrikaiak ivadékai, a húszas évek néger reneszánsza után ismét újjászületését éli Afrika. A négerlakta vidékeken, negyedekben divatba jöttek a hagyományos afrikai ruhadarabok, hajviselet, az afrikai receptre készült ételek. Néhány iskolában bevezették az afrikai nyelvek, elsősorban a szuahéli oktatását. Fellendült az úgynevezett afro-amerikai irodalom.

AZ AFRIKAI IRODALOM FOGALMA

Nem egyértelműen használatos még a szakirodalomban az afrikai irodalom fogalma. Tekintettel a nagyon eltérő interpretációkra, az afrikai irodalom tüzetesebb vizsgálata előtt elkerülhetetlen annak tisztázása, hogy ebben a könyvben mit takar e kifejezés. Annál is inkább, mert e fogalom különféle megközelítései mögött eltérő ideológiai tartalom rejlik.

A négritude filozófiáját valló, a négritude stílusirányzatának sorába tartozó afrikai irodalomtörténészek és kritikusok – akiknek doyenjéül ma L. S. Senghor, a szenegáli poeta doctust tekinthetjük – mértéktelenül kitágítják, „parttalaná” hígítják a fogalmat. Helyet szorítanak benne a megújuló afro-amerikai kisebbségek irodalmi termékeinek is. Fekete-afrikai, vagy ahogyan ők nevezik: néger-afrikai irodalom mindaz, amit afrikai vagy afrikai származású amerikai írók alkottak művészi szinten. Egyes európai afrikanisták, így a belga L. Kesteloot vagy a német J. Jahn osztják ezt a szemléletet.³³ Nigéria, Haiti, Brazília, az Egyesült Államok és más országok afrikai származású íróinak alkotásaiban azonban vajmi kevés lehet a közös elem, hiszen ezek a művek a társadalmi valóság szükségképpen eltérő, sőt, gyökeresen különböző talajáról fakadnak. A közös nevező itt nem magában az irodalomban, hanem az írók és költők faji hovatartozásában rejlik. Csakis a faji szemlélet és az irodalomnak az alkotóművész, tehát a irodalom szubjektív eleme oldaláról történő és az ezt a szempontot abszolutizáló megközelítése adhatja itt az egység látszatát. Ugyanennek a nyilvánvalóan elhibázott felfogásnak az alapján egy kalap alá kellene vennünk számos szláv nép irodalmát vagy négy földrész: Európa, Amerika, Ausztrália, Afrika angolszász nyelvű irodalmait, ami nyilvánvaló képtelenség lenne.

Janheinz Jahn nagy hatású könyveiben másként is fordít a látószögön. A Ptolemaiosztól kölcsönzött *agisymba* kifejezést újítja fel a „tisztá” fekete-afrikai irodalom jelölésére – megkülönböztetésül az ugyancsak afrikai földrészhez kötődő arab, angolszász és búr, valamint az ezekkel az elemekkel keveredő „félvér” afrikai irodalomtól, továbbá az európai szellemmel átittott, Nyugatot majmoló afrikai irodalomtól. Az *agisymba*t véleménye szerint

³³ L. Kesteloot belga irodalomtörténész egyazon kategóriába helyezi a szenegáli L. S. Senghor, s az Antillákról származó A. Césaire, illetve L. Damas irodalmi tevékenységét; általában egy szintre emeli, egységben tárgyalja az afro-amerikai és a fekete-afrikai írókat. Lásd különösen doktori értékelését: *Les écrivains noirs de la langue française*, Brüsszel, 1963, és az általa szerkesztett *Anthologie negro-africaine-t*, Verviers, 1967. J. Jahn fentebb már említett két fő műve hasonlóképp faji szemlélet alapján tágítja ki az afrikai irodalom fogalmát.

a legtömevényebben, bár korántsem kizárólagosan, a folklór tartalmazza. Különösen a guineai C. Laye-t és a nigériai A. Tutuolát emeli ki az ősi hagyományok jeles újrafogalmazóiként. Az afrikai génuszt a legtisztább formában tükröző agisymbát szigorúan szellemtörténeti módszerekkel határozza meg. Szerinte fehér ember számára is lehetséges, hogy afrikai művet hozzon létre, viszont kirekeszti a tiszta afrikai irodalom fogalmából a tősgyökeres afrikai szerző művét, ha úgy találja, hogy az nyugati, angol, francia, vagy portugál szellemiség jegyében fogant.³⁴ A nyugati minták másolásán túljutott, de mégis európai elemekkel ötvöződő mai literatúrát, ugyancsak az agisymbától való megkülönböztetésül, *neo-afrikai irodalomnak* nevezi. Stíluskutatásával arra törekszik, hogy a hagyományos, ősi; úgynevezett reziduális elemekről leválassza az idegen hatásokat, és ezáltal valami képzelt laboratóriumi lombikba foghassa az afrikai irodalom legtisztább párlatát. Azokat a stílusjegyeket, amelyekből kirakja, összeilleszti az üdvözítő mércét, alapvetően két forrásból gyűjti: a kontinentális Afrika orális hagyatékából és az afro-amerikai kolóniák általa ősi elemeknek ítélt hagyományaiból. Jahn alapvető tévedése az, hogy feltételez egy örök, változatlan afrikai szellemiséget, amely vegytisztán az agisymba irodalmában testesülne meg. Az afrikai génusz azonban a múltban is más népekkel kölcsönhatásban alakította, formálta szellemi vagyonát. Ha ez így igaz, a neo-afrikai irodalom kategóriájának nem sok értelme van. Tény, hogy a gyarmatosítás az utóbbi száz esztendőben a hagyományos afrikai irodalmat erős angol, francia és portugál besugárzásnak tette ki. Ettől azonban az afrikai irodalom megmarad annak, ami volt: afrikai szerzők afrikai társadalmi valóságot tükröző művészi alkotásai összegének. Nincs tehát régi és új afrikai irodalom, mint ahogy nincsen ősi, ha szabad így mondani: szittya–magyar és az európaias hatásokat is befogadó neo-magyar irodalom sem. Természetesnek kell vennünk, hogy a társadalmi létben bekövetkező változásokat, áttételekkel persze, de tükrözi az irodalom szüntelen változó tartalommal, szüntelen változó formában. E változásoktól azonban, az epigonizmus szélsőséges esetét kivéve, egyetlen irodalom sem veszti el egyéniségét.

Ismét mások, pusztán geográfiai értelemben általában az afrikai irodalomról beszélnek. Afrika azonban mind kultúrtörténetileg, mind a mai társadalmi valóság tartalmát tekintve, legalább három, meglehetősen élesen elkülönülő övezetre oszlik, és ezt tükrözi északon az arab, a Szaharától délre a fekete-afrikai, s még délebbre az angol–búr irodalom. Világosan kirajzolódik a határvonal az arab és a fekete-afrikai kulturális övezet között, az inten-

³⁴ J. Jahn: *Muntu*, An Outline of New African Culture, New York, 1961, 195. old.

zív kölcsönhatások ellenére is. Nehezebb a tájékozódás Afrika déli részén. A kérdés ez: a fekete-afrikai irodalom tartományába tartozik-e, vagy sem a Dél-afrikai Köztársaság?

Lakosai háromnegyed részben afrikaiak, ez Fekete-Afrikához kötné, a fehérbőrű kisebbség azonban kirekeszti nemcsak a közéletről, de az irodalomból is a színes bőrűeket. Rendőrkarddal gyakorlatilag kettévágták az országot egy fehér és egy fekete Afrikára, az afrikai írókat pedig szellemi rezervátumokba vagy külföldre kényszerítették. Bármennyire is szokatlan és sajnálatos, ennek a jelentős országnak ma két irodalma van: egy hivatalos, angol-búr irodalom (ide tartoznak a humanista afrikaans vagy angol nyelv irodalom olyan jelei is, mint A. S. Paton, J. Cope, U. Krige, N. Gordimer, R. Campbell, W. Plomer, E. Lewis vagy D. Lessino, akik egyes munkáikban vagy életműükben közeledő együttérzéssel ábrázolják az afrikai lakosság sorsát) és egy saját hazájában belső emigrációba, föld alá kényszerített fekete-afrikai irodalom. Az alapvető itt a társadalmi valóságélmény kettőssége. Ez adja a Dél-afrikai Köztársaság irodalmi Janus-arcát. Hogy e két irodalom határvonalai egyben faji, etnikai választóvonalat is jelentenek, ez az adott helyzetből logikusan következik, de az irodalomtörténész számára semmiképpen sem meghatározó szempont. Kétségtelen, hogy a Dél-afrikai Köztársaság irodalmának kettőssége pillanatnyi. Nehéz lenne azonban megjósolni, hogy e pillanat években mérve meddig tart.

C. Okigbo nigériai költő stíluselméletén alapuló megfogalmazása szerint az afrikai irodalom „gyökereinek mélyen Afrika talajából kell táplálkoznia, afrikai tapasztalatokból kell születnie, afrikai érzésektől kell lüktetnie”.³⁵ A meghatározás kevés fogódzót ad, és sok pontot tisztázatlanul hagy. Azt jelenti-e vajon, hogy kireked az afrikai irodalom fogalmából az a mű, amely afrikai szerző tollából született ugyan, de nem afrikai tapasztalatokat dolgoz fel – például a dél-afrikai P. Abrahams nyugat-indiai történetei, vagy a nigériai J. P. Clark útinaplója, az *America, Their America?* A téma lenne meghatározó? Aligha. Ezen az alapon a lengyel származású angol író, Joseph Conradot, vagy Joyce Caryt is ide sorolhatnánk némi nagyvonalúsággal. O. Taiwo példátlan bátorsággal így is tesz:

„Úgy tűnik nekem, hogy bármely művet, amelynek háttere valóságosan afrikai, az afrikai irodalom részének kell tekinteni, függetlenül attól, hogy szerzője afrikai-e vagy sem.”

Szubjektív és elfogadhatatlan mércét ajánl.³⁶

³⁵ Idézi J. Okpaku: Tradition, Culture and Criticism, *Présence Africaine*, 70. szám, Párizs, 1969, 137. old.

³⁶ O. Taiwo: *An introduction to West African Literature*, London stb. 1967, 180. old.

E könyvben az *afrikai irodalom* kifejezést mindig szűk értelemben használom: a kontinentális Afrikában és a hozzá tartozó szigeteken lévő fekete-, más néven néger-afrikai országok irodalmát jelöli az elnevezés. Nem foglalja magában sem a kontinensen fellelhető arab országok, sem a Dél-afrikai Köztársaság angol–búr irodalmát, sem pedig az afro-amerikai kolóniák irodalmát. A természetes határokat a múlt és a jelen társadalmi valósága, ennek irodalmi tükröződése rajzolja ki, s ez szükségképpen minőségileg eltérő az arab, az afrikai, az angol–búr és az afro-amerikai népcsoportok esetében.

Ennek megfelelően e feldolgozás az idegenbe szakadt szerzők közül csak azokat öleli fel, akik Afrikában kezdték életüket, még a kontinensen születtek. Vonatkozik ez a 16–19. századi Európába vagy Amerikába szakadt úttörőkre, továbbá századunkban a Dél-afrikai Köztársaságból emigrációba kényszerített írókra és költőkre, illetve az életükkel-tevékenységükkel időlegesen Párizshoz, Londonhoz kötődő huszadik századi alkotókra. A külföldön született második és további nemzedékek művészei az irodalomtörténetírás szempontjából már nem tekinthetők afrikainak, hiszen más társadalmi valóság kifejezői. Ezért a fekete-afrikai irodalom kibontakozására egyébként nem kis eszmei és formai befolyást gyakorló egyes afro-amerikai írók, mindenekelőtt A. Césaire és L. Damas, részletes ismertetéséről és elemzéséről elvi okokból le kell mondanom.

A történelmi fejlődés egyes szakaszaiban, főként századunk húszas és harmincas éveiben, az afrikai irodalom és a különféle amerikai országok irodalmának szerves részét alkotó afro-amerikai irodalom görbéi metszik egymást – nevezetesen a négritude mozgalma esetében. E könyv, mivel nem témája, nem tárgyalja az afro-amerikai irodalmat – az afrikai irodalomra gyakorolt hatására, befolyására azonban szükségképpen ki kell térnie. Az érintkezési pontok számbavétele természetesen nem tágítható ki az afrikai írókra ható afro-amerikai művészek életművének elemzésére, bármily jelentős egyéniségekről legyen is szó, hiszen ez kívül esnék az afrikai irodalom fogalmán.

A nyelv önmagában nem lehet az irodalmi hovatartozás kritériuma. A mai afrikai irodalom jelentős értékei zömmel angol, francia és portugál eredetben íródnak, s csak kisebb részben afrikai nyelveken. Ki vitatná, hogy Janus Pannonius az első nagy magyar költő, pedig életművét a legtöbben csak fordításokból ismerjük. A normann hódítás után hosszú ideig a francia lett az angol értelmiség, így az angol irodalom elfogadott nyelve, ettől azonban az angol irodalom folytonossága nem szakadt meg. Az afrikai irodalom szuverén létének közvetett tagadását jelentené, ha az angol, a francia, vagy a

portugál irodalom nyelvi tartományaként kezelnék a gyarmatosítók nyelvén megszólaló afrikai irodalmat.³⁷

Van-e egységes afrikai irodalom? Természetesen nincs. Mint ahogy általános gyümölcs sem létezik, csupán alma, körte, szilva stb. Az afrikai irodalom is tehát az egyes nemzeti irodalmakban öltött vagy ölt testet, amelyeknek természetesen vannak közös és sajátosan az afrikai népekre jellemző jegyei.

A tényleges helyzetet számos tényező bonyolítja.

Afrikában, a gyarmati korszak átkos öröksége folytán, ritkán esnek egybe az etnikai és az országhatárok: az újonnan függetlenné vált országok szétszakított népcsoportokat, ezzel együtt pedig nyelvi atomizáltságot örököltek. Egy-egy ország irodalmának története tehát egy-egy nép irodalomtörténetének csupán része lehet, és viszont.

Viszonylag kevés afrikai országban bontakozott ki a szó igazi értelmében vett irodalmi élet. Sok helyütt az írásos nemzeti irodalom londoni és párizsi kiadóvállalatoknál tett írói portyákra korlátozódik. Burundinak, Egyenlítői Guineának, Gabonnak 1970-ig nem alakult ki írásos irodalma. Mauritius, Nigert, Egyenlítői Guineát, Guineát, a Közép-afrikai Köztársaságot, Csádot, Kongói Köztársaságot, Ruandát, Felső-Voltát, Libériát mindössze néhány író képviseli. Togóban és Sierra Leonében is még egyjegyű számmal összegezhető az írói társadalom létszáma.

Az írásossághoz kötött afrikai irodalom első nemzedéke még a gyarmati korban nőtt fel. Ez a nemzedék elsősorban afrikainak tartotta magát, a kontinenshez tartozónak, s csak másodsorban egy bizonyos törzsbélinek, egy bizonyos ország, terület szülöttének. Mozgalmaik – pl. a *négritude* – átlépik az; etnikai és a közigazgatási határokat – sőt, még kontinensek határait is. A második világháború után felnevelkedett második nemzedék zöme szintén külföldi egyetemeken tanult, ami ugyancsak gátolta irodalmi tevékenységük sajátos nemzeti jegyeinek kibontakozását. E nemzedékek szerveződése is inkább nemzetközi, kozmopolita, pánafrikai, semmint nemzeti formákat öltött. Nemzeti formákat? Afrika sok országában most lehetünk szemtanúi a törzsi szervezet felbomlásának, a nemzetté válás összetett – és a szakirodalomban melleleg fogalmilag is sokat vitatott – folyamatának.

³⁷ A fekete-afrikai országok egyetemlein (elsőnek Nigériában) a hatvanas évek közepétől folyik az afrikai irodalom módszeres oktatása. A tematika azonban egyaránt felölel valóságosan afrikai szerzőket és Afrikában író, vagy afrikai tárgyú könyveikről nevezetes angol és francia írókat. Magyarországon Bajomi Lázár. Endre a *Mai francia irodalom kistükrében* (Budapest, 1962), a francia nyelven alkotó afrikai írók műveit még mintegy a francia irodalom meghosszabbításaként, ehhez kapcsolva tárgyalja.

A hatvanas évekig olykor egy kimagasló egyéniség, egy írócsoport, egy irodalmi iskola, egy mozgalom, ritkán egy-egy ország jutott befolyásoló szerephez a kontinens nagy részének, vagy egészének irodalmában. Az önálló afrikai államstruktúrák megjelenése viszont felgyorsítja a lakosság kulturális fejlődését, s az afrikai irodalom egyre több helyen konkretizálódik önálló arculatú nemzeti irodalmakra.

AZ AFRIKAI IRODALOM KORSZAKAI

Mint minden folyamat, az afrikai irodalom története is nehezen bontható szakaszokra. A korszakhatárokként jelzett esztendők csupán naptári fogódzók az események elvághatatlan menetében.

Az első és a leghosszabb távot felölelő korszak az *orális irodalomé*. Gyakran hagyományos irodalomnak nevezik. Ez a folklór művészet a kezdetektől tart, és bár kiszorulófélben ugyan, de ma is él, párhuzamosan napjaink írásos irodalmával.

Fordulópontot jelent az első írásos afrikai mű megjelenése 1573-ban. Jobb választóvonal híján innen számíthatók az *írásos afrikai irodalom kezdeteké*. E szakasz rendkívül hosszú periódust zár magába; az írásbeliséghez kötődő irodalmi tevékenység csak 1906-tól élénkül meg, amikor Afrika déli részén erőteljes fejlődésnek indul, és a század első harmadára aranykorát éli a bantu irodalom. A második harmadban párizsi központtal szervezkednek az emigrációban élő vagy ott tanuló, odalátogató, főként nyugat-afrikai írók. A második világháború rövid időre lefékezi az afrikai irodalom fejlődését.

Új fejezet nyílik az 1947-es esztendővel: megalakul a *Présence Africaine* nevű, mozgalommá felnövő folyóirat, majd az *Afrikai Kultúra Társasága*, amely maga köré tömöríti Afrika és Amerika afrikai származású értelmiségét: írókat, tudósokat, művészeket. 1948-ban megjelenik az első, afrikaiak által szerkesztett nemzetközi költői antológia. Az *afrikai irodalom kibontakozásának* ez a korszaka az ötvenes évek végéig tart.

Az afrikai irodalom negyedik történelmi szakasza jelképesen 1960-nal indul. Ebben az esztendőben fogadták el az ENSZ-közgyűlésen a gyarmati rendszer végleges és teljes felszámolásáról szóló nyilatkozatot. Az ENSZ-deklaráció természetesen nem elindítója volt a gyarmati birodalmak felbomlásának, hanem csupán tükré. 1960-ig mindössze 5 fekete-afrikai állam rendelkezett politikai függetlenséggel, 1960-ra már 18, és 1970-re 34. Bár gazdasági függetlenség hiányában ez többnyire csak formális önállóságot jelent, mégis teljesen új feltételek jöttek létre a nemzetté alakulás folyamatával párhuzamosan a nemzeti irodalmak kifejlődésére, illetve megerősödésére.

A HAGYOMÁNYOS (ORÁLIS) AFRIKAI IRODALOM

„Sok mindent megtanultunk a közös tűznél, s észre sem vettük: történelmet, hagyományokat, szokásokat, az illendőség szabályait, közösségi felelősségérzetet, társadalmi életmódot és még sok egyebet.”

(Ezekiel Mphahlele)

IRODALOM ÉS TÁRSADALOM

A hagyományos (orális) irodalom különleges szerepe

Fekete-Afrikára is érvényes az arab mondás: a mi nemzeti könyvtárunk a nép emlékezete. A gyarmatosítókat persze éppen e nemzeti könyvtár feltárása érdekelte a legkevésbé. A tudatlanságból, illetve hamis szándékkal Afrikáról terjesztett tévhitek, illúziók légköre sem kedvezett a nép ajkán élő irodalom gyűjtésének. Napjainkig, mondhatni csak szórványos jelleggel történtek filológiai pontosságú kísérletek az emberi agy gyűjtőmedencéjében tárolt kincsek felkutatására, feljegyzésére, közzétételére.

A magyar Afrika-kutatók közül Torday Emil gyűjtött elsőnek módszeresen folklóranyagot a múlt században. Néhány klasszikus szépségű mesefordítását újabban ismét kiadták.³⁸ A második világháború előtt Fónagy Iván népdalfordításai és Radnóti Miklós prózafordításai, valamint lírai átköltései³⁹ jelentették e hagyományok folytatását. Az ötvenes és hatvanas években népmese sorozatok egy-egy köteteként jelentek meg magyar nyelven afrikai regék, mítoszok, népmesék és népdalok.⁴⁰

Nemzetközi szinten, filológiai legigényesebben a közelmúltban az Oxford University Press vállalkozott az orális afrikai irodalom gyűjteményes kiadására.⁴¹

Pedig az orális irodalom jelentősége Afrikában alig becsülhető túl. Nemcsak a múlt árnyéka, hanem a jelen fizikai valósága is. A társadalom törzsi szervezettségének fennmaradása, az írástudatlanság magas foka, valamint az a tény, hogy pl. Nyugat-Afrika lakosságának háromnegyed része falusi vagy hagyományos életformához kötött városi környezetben él, s hogy az írásos

³⁸ Torday Emil fordításait lásd az afrikai mesék magyar nyelven eddig kiadott legteljesebb és irodalmilag legigényesebb antológiájában: *A csillagok szíve*, Budapest, 1962.

³⁹ Fónagy Iván fordításai megjelentek a *Wawiri; primitív népek költészete*, Budapest, 1942; és Radnóti Miklós a *Karinga, a holtak ura; néger legendák* c. kötetében, Budapest, 1944 és 1957. Blaise Cendrars neves antológiájának kevésbé ismert és töredékben maradt fordítási kísérlete Dénes Zsófia: *Néger antológia I*, Bécs, 1924.

⁴⁰ A fent említetteken kívül: *Gueladiyo, a nagy szerelmes*; guineai népmesék, Budapest, 1962 – *Az oroszlánmenyasszonyok*; dél-afrikai népmesék, Budapest, 1961. – *Rafara, a víz leánya*; madagaszkári népmesék, Budapest, 1960 – *A réti varázsló*, néger népmesék, Budapest, 1957.

⁴¹ H. Whiteley: *A Selection of African Prose*, I. Traditional and Oral Texts, Oxford, 1964.

kultúra szintjére jutottakat is rokoni szálak kötik a szóbeli irodalom tradícióihoz, mindez egyaránt érthetővé teszi az orális irodalom kivételes fontosságát. Emellett a nép konzervatívabb rétegeiben élő hagyományok szükségképpen az ellenállás fő közegévé váltak az erőszakos európai befolyással szemben. Ez utóbbi inkább az írott szövegekben nyert teret. Az orális és az írásos irodalom Afrikában ma is kiegészíti egymást.

A hagyományos irodalom különleges szerepe abban áll, hogy nem csupán szépirodalmi hagyatékot örökít meg. A nép egész szellemi közkincsét fogalmazta meg irodalmi műfajokban: történelem, jogtudomány, erkölcsan is volt némiképpen. Éppen a leírt szó hiánya befolyásolta erőteljes módon a hagyományos irodalom mivoltát, társadalmi hatókörét. Csaknem kizárólag irodalmi formában mentődött át nemzedékről nemzedékre a törzsi múlt ismerete, ebben fogalmazódtak meg a magatartás szabályai, a közrend normái, a társadalmi szokások etikai tartalma. Az irodalom a társadalmi lét folytonosságának pótolhatatlan összetevőjévé vált.

A jelent vagy a múltat nem annyira a gyönyörködtetés kedvéért ábrázolták, hanem elsősorban azért, hogy tanulságul szolgáljanak.

Kollektív ihletésű a hagyományos afrikai irodalom, egyenes ellentéte a *l'art pour l'art* felfogásnak – és természetesen kollektív szövésű társadalmat tükröz.

A társadalom sejtje a család, amelyet Afrikában meglehetősen tágan értelmeznek: ma is megesik, hogy a városban hivatalt szerzett férfiúhoz csapatostul jönnek a távoli atyafiak anyagi segítségért, eltartásért, a szentnek tekintett rokoni kötelekekre való hivatkozással. A termelőeszközök formailag a családfeje, valójában a család közös tulajdonát képezik. A kollektív munka eredményeképpen közös a föld hozama, meg a kisipari termékek. A nagy család körül mind szélesebb ívben gyűrűznek más közösségek: az egy korosztályhoz tartozók köre, a felnőtté avatásra előkészítő titkos társaságok, a falu és az Afrikában még mindig eleven erőként fennmaradt törzsi szervezet, amelynek átvághatatlan látszó indázata át- meg átfonja a modern államépítkezést.

A művészet mágikus szemlélete

A fekete-afrikai népek hagyományos vallásfilozófiájuk révén úgyszólván tegező viszonyba kerültek környezetüknek még az élettelen létezőivel is. Animista hitük szerint⁴² a dolgok lényege a mindenütt jelenlévő és mindenható

⁴² Az Afrika nagy részén még ma is elterjedt animista vallás klasszikus feldolgozását P. Tempels végezte el: *La Philosophie Bantou*, Párizs, 1949. Lásd még: L. S. Senghor: *Liberté I, Négritude et humanisme*, Párizs, 1964, különösen a 24–27, 70–73, 202–208. és a 264–268. old.

életerő. Élni cselekvően, erőteljesen, örömeiket keresve kell. Az erő a lét, s a lét nem más, mint erő, amely hierarchikus rendben nyilvánul meg: legfőbb erő az isten, minden elevenség forrása. Az isten tulajdonságai azonban kirajzolatlanok, alakja elmosódott, fogalma elnagyolt, sok helyütt csak kialakulófélben lévő. A tisztelet tárgyai inkább a jó és a rossz szellemek s a törzs ősei. Utánuk következnek más elhalt személyek, a törzs élő vénei és többi tagja, sőt, az állatok, növények és ásványok, hiszen hitük szerint ezek szintén részesei a világ életerejének. A mozdulatlan kő vagy a szikladarab is erővel telített.

Van der Leeuw megtörtént esetet ismertet, amely nagyon jellegzetes. Egy expedíció afrikai teherhordója az úton megbotlott egy kőben. „Ha! Te itt vagy?” Lehajolt érte, felvette és magával vitte. A kő, úgy ahogyan volt, jelt adott arról, hogy erő rejlik benne, s ezért a teherhordó a birtokbavételével növelte saját erejét. Személyhez illően szólt hozzá, mintha társát szólítaná.⁴³

Az animista hitű afrikai érzelmi kapcsolatot teremt környezetének tárgyaival, s ez kezdetleges irodalmi tevékenység ihletéséig fokozódhat. Egy kelet-afrikai néger fiú magatartását így jellemezték:

„Apjától egy ökröt kap ajándékba. Ez a legtökéletesebb ökör. A fiatalember barátja és társa. Játsszik vele, becézi. Versekét költ róla, s azokat dúdolja neki. Megkér egy kisfiút, vezesse körbe a táboron, reggel vagy este, miközben ő mögötte ugrándozik és dalait zengi... dicséri a minden más ökörmél kiválóbb ökröt. Díszeket készít, felaggatja az ökör egyik szarvára, s örvend a látványnak, amikor azok a nyak lengésétől ide-oda rázódnak... Elmegy a tábor széléig, hogy ott üdvözlje, amikor az állat az esti legelésből hazafelé ballag. Soha nem fárad bele erényei leírásába, és amint magasztalja, közben táncol hozzá, esetleg a magasba nyújtja a karját, mintha szarvait utánozná. Ha netán elpusztul az ökör, a fiú boldogtalan lesz. S ha a fiú halna meg, a gyászszertartáson az ökröt feltétlenül feláldozzák.”⁴⁴

A folklór hitelével alkotó nigériai író, A. Tutuola *Részeg a bozótban* c. regényében elvont fogalmak megtestesítői szintén az erő képében jelennek meg, mint pl. a nevetés vagy a szépség. Ez utóbbit így jellemzi:

„...ezt az úriembert a csatamezőn nem ölné meg vagy ejtené foglyul az ellenség, és ha a bombázók meglátnák őt a városban, nem dobnák le a bombákat, amíg ott tartózkodik, és ha le is dobnák, a bombák nem robbannának fel, amíg ez az úr el nem hagyná a várost, olyan szép ember volt.”⁴⁵

⁴³ Van Der Leeuw: *Religion in Essence and Manifestation*, New York, 1938.

⁴⁴ E. E. Evans-Pritchard: *The Sacrificial Role of Cattle Among the Nuer*, in: *Cultures and Societies of Africa*, New York, 1960, 390–391. old.

⁴⁵ A. Tutuola: *Részeg a bozótban*, ford. Keszthelyi Tibor, Budapest, 1966, 150. old.

A varázsló és a dobos az életerő médiumai. Őrajtuk keresztül léphetnek az élők kapcsolatba a számukra egyébként elérhetetlen erőkkel. Afrika legtöbb táján a kovácsok szintén különleges tiszteletnek örvendtek, félelemmel vegyes áhítat övezte mágikusnak vélt hatalmukat. Amikor az üllőre csapnak – magyarázta egy afrikai egy európai utazónak –, a föld életerejéből vesznek át. Így meséli C. Laye guineai író híres önéletrajzában, a *Fekete fiúban*.

A költő, akinek nyelvével az ősök beszélnek, megszólaltatja, hangformákba varázsolja ezt az őserőt. Az afrikai tehát – és ez a hagyományos művészet és irodalom legfőbb sajátossága – a jelenségekben mindig a természetfölöttit keresi. Hogyan is mondja L. S. Senghor, a szenegáli költő és esztéta?

„A költészet 'erkölcsi világot' akar kifejezni, 'valódibbat', mint az igazi világ... olyan világot, amelyet a világegyetemben uralkodó erők töltenek meg étellel... A ritmus által felindult művész kapcsolatba lép e kozmikus erőkkel, s megkísérli megszólaltatni őket a művében... Afrikában minden művészet egyben mágikus aktus. Az életerőt érzékszerveinkkel érzékelhető burokkba kell fogni, s onnan szabadjára eresztetni táncsal vagy imával...”⁴⁶

A hagyományos afrikai életszemlélet egyébként a képzőművészetben szintén maradéktalanul érvényesült. Erre vall a forma elvont kezelése, a legszükségesebb elemekre való összpontosítás, az emberi test középpontba állítása, és az, hogy a hangsúlyja természetes arányok figyelmen kívül hagyásával mindig a spirituálisan lényeges részekben van: szemén, fejen, hason, köldökön stb.

Az ősök figurái gyakran valószerűtlen lények alakját öltik. A fej és a köldök aránytalanul megnő, mert az életerő bennük fészkel, a szemek keskenyek, hisz a halott úgylát még. A kifaragott, megmintázott test nem fétis, hanem jelkép: a halottak erőiket az élők rendelkezésére bocsátják.

A fétisek szintén gyakran készülnek szobrocskák formájában, ezeket azonban, ha nem bizonyulnak hatékonynak, könnyen elhajítják, összetörik.

Az ősök mozdulatlan szobrocskáinak dinamikus ellenpárja a maszk. A maszkok részben arra szolgálnak, hogy a jó szellemeket felidézzék, s magukba költöztessék – ezt rendszerint felhevült, végsőkig fokozott ritmusú táncban érik el. Cselekvésben jut érvényre rendszerint valamilyen nagyobb esemény: eső vagy szárazság, halál, aratás, vadászat idején.

⁴⁶ L. S. Senghor: *Poésie et langage, Deuxième biennale internationale de Poésie*, Brüsszel, 1954.

A megformált állatfigurák szintén elvont tulajdonságokat jelképeznek: az elefánt az erőt, a majom a játékosságot – sohasem pusztán képmásai élő állatoknak. Alakjuk arányainak torzulásai itt is elvont, gyakran állati és emberi tulajdonságokból összegyűrt jellegzetességeket fejeznek ki.

Az afrikai művész leginkább fával dolgozik. A fa él, ezért munka előtt többnyire a bocsánatát kéri. Az olyan sajátos szerszámok, mint a szarv vagy az állatfogak, ugyancsak erőt rejtenek magukban. Nyersanyagul szolgál a lopótök, a csont és az elefántcsont, az agyag, a viasz és a bőr, ritkábban a vas, és a bronz meg az ezüst és az arany. A kővel, ritka előfordulása miatt, csak szórványosan él a művész.

A színeknek sajátos szimbolikájuk van. A piros erőt, örömet sugároz, a fehér tisztaságot és méltóságot, a fekete mozdulatlanságot, szilárdságot. E három ásványi, állati és növényi forrásokból könnyen előállítható alapszín mellett az indigókék, a zöld vagy a sárga használata már a fejlettebb kultúrákra utal.⁴⁷

A griot

A hagyományos irodalomnak – versnek és prózának egyaránt – alkotója, megőrzője és tolmácsolója a hivatásos költő: a griot. Magyarul regősnek neveznék. Az első tudósítást a griot-ról a 14. században hozza egy arab utazó, Ibn Batouta. Leírja, hogy Mali királyának udvarában egy fogadás alkalmával verseket adtak elő a költők, akiket malinke szóval *djelinek* nevez. Saint-Lô még guiriot-nak írja a szót.⁴⁸ A 19. században már feljegyezték, hogy e mesterség nemcsak a férfiak kiváltsága: „A griot-k és a griotte-k Afrika kóbor énekesei, szórakoztatói, poétái, sőt muzikusai.”⁴⁹ A kelet-afrikai szuahéli nyelvű kultúrákban sok költőnőt övezett hír.

Kétségtelen, hogy a griot mesterség nagyon ősi. Zárt kasztot alkottak, mesterségük apáról fiúra szállott. Királyi udvarokban éltek, mint tanácsadók, nevelők, a hagyományok őrzői, a törvények ismerői és a származástán krónikásai. Minden királynak megvoltak a maga griot-i, akik gazdájuk dicső tetteit, hadi érdemeit, bölcsességét és nagylelkűségét zengték. Sok falunak is volt közköltségen tartott poétája.

⁴⁷ Az afrikai művészet eddigi legteljesebb összefoglaló elemzése magyar szerző tollából Bodrogi Tiboré: *Afrikai művészete* Budapest, 1967.

⁴⁸ A. de Saint-Lô: *Relations de voyage au Cap vert*, Párizs, 1637.

⁴⁹ S. M. X. Golberry: *Fragments d'un voyage en Afrique*, Párizs, 1802, 2. köt., 415. old.

Mielőtt szolgálatba álltak, hosszú ideig tanulták mesterségüket, akár a családon belül, akár az erre a célra létesített iskolákban. Mindegyiknek megvolt a kiszemelt utódja, akit a mesterség fogásaira oktattott. Versben tanulták be a királyi dinasztiák származástanát. Ügyelniük kellett a pontos időrendi sorrendre, s emellett az egymást követő uralkodók személyéről, tetteiről is sok mindent meg kellett jegyezniük. Tanulták a szónoklás művészetét is. Azután utaztak, hogy a költeményekben említett történelmi helyeket a saját szemükkel lássák, ihletet nyerjenek, és megismerkedjenek más mesterekkel. Némelyik falu a griot-képzés híres iskolájává vált, Így a mai Mali területén a Bamakóhoz közel fekvő Keyla, ahol a Dioubaté család monopóliuma lett a malinké történelem megéneklése. Itt tökéletesítették tudásukat egyébként nemcsak Mali, hanem Szenegál és Guinea legnevesebb griot-i is. Guineában Djeliba-Koro és Fadama voltak a griot-képzés ismert központjai.

D. T. Niane guineai író történelmi tárgyú művében így szól a griot:

„Mi vagyunk a nép emlékezete, mi, akik életet adunk a királyok tetteinek és gesztusainak, eljövendő nemzedékek okulására.”⁵⁰

Nélkülözhetetlen szerepet tölthettek tehát be, nyelvük őrizte a történelmet. Néhány nevesebb mester neve máig fennmaradt: Maliból Sabadou és Kadou, Szenegálból Amadou Koumba, Madagaszkárból Ramamanato. Szuahéli nyelven, Kelet-Afrikában a Hemedi és a Basheki családok nemzedékeken át számos kiváló költőt adtak. A hauszák közül Narambada, Sarkin Kotson Daura, Mamman Sarkin Taushi, Jan Kidi, Mamman Shata nevét jól ismerik.

A griot-kat, noha az uralkodók és törzsfőnökök környezetéhez tartoztak, sok országban mégis alacsonyabb rendű kaszthoz sorolták. Társadalmi helyzetük tehát ellentmondásos. Bejutni és kitörni egyaránt nehéz volt ebből a társadalmi skatulyából.

A hauszában *zabiának*, vagyis énekmasternek nevezik a vándorköltőt, hivatásos énekest, aki a dob és más zeneszerszámok kezelésében is jártas.

Afrika egyes tájain az énekmondókat megvakították, hogy hallásuk és fantáziájuk finomodjék. Nem a griot volt a költészet egyetlen letéteményese. Sok helyütt, ékesszólásuk révén, a siratóasszonyok szintén költői rangra emelkedtek. Másutt az evezősök lettek a költői hagyományok mívesei, akik különféle ünnepi alkalmakon vers- és énekmondással vettek részt. Vagy éppenséggel a koldusok. A dobosok a költészet választékos mesterei közé tartoztak.

⁵⁰ D. T. Niane: *Soundiata*, ou l'épopée mandingue, Párizs, 1960.

Egyes népeknél különösen kifejlődött a lírai érzék, elterjedtté vált az emelkedett kifejezés igénye. L. S. Senghor a hellén és az arra épülő mai európai kultúrát alapvetően racionálisnak nevezi, és szembeállítja a négerék emocionális magatartásával.⁵¹ Ha valóban az érzelmek játszanak vagy játszottak meghatározó szerepet az afrikai népek kultúrájában, könnyen érthető a zenével, énekhanggal eggyé forrott lírai költészet népszerűsége. A páratlanul gazdag hagyományokkal rendelkező jorubáknál az angol Erzsébet-korra emlékeztetően kiemelkedő helyet kapott a dal. Komponálásával úgyszólván a lakosság minden rétege foglalkozott, s rögtönöz, ma is *ijálakat*. A koszorús dalnokok persze a király szolgálatában álltak. Kevés hausza van ma is, aki nem képes több-kevesebb sikerrel lírai sémákba szorítani a gondolatait. Ezeknél a népeknél, ahogyan Babits Mihály mondja a *Mint forró csontok a máglyán* c. versében, „nem az énekes szüli a dalt / a dal szüli énekesét”.

⁵¹ L. S. Senghor: *Liberté I, Négritude et humanisme*, Párizs, 1964, 24, 136. és 203. old.

KÖLTÉSZET

Az eposz. hősi epika

A hagyományos afrikai irodalom számottevő értékei részben a lírikus és az epikus költészet, részben a prózai epika és a dráma területén lelhetők fel. A próza és a költészet nem mindig válik el élesen egymástól, mint ahogy a zene, a tánc, az ének, sőt, a képzőművészet és az irodalom kapcsolata is szerves. Az orális irodalomban még kézzelfogható a műsák ikertestvérisége. Szétválasztásukat még nem végezte el a történelem. A fejlődés differenciáló folyamatában még nem következett be teljesen a művészeti ágak és ezen belül a műfajok kategóriáinak elkülönülése. Ez olykor szokatlan problémákat vet fel.

Feltűnő, hogy a fennmaradt szóbeli irodalmakban nem található egy *Iliász*-, *Gilgames*-, *Kalevala*-, *Beowulf*-szabású naiv eposz sem. Költői formában megírt, összefüggő regék töredékeit, valószínű részeit az újabb kutatás próbálja egészre illeszteni, főként Nyugat-Afrikában. E filológiai kirakósjáték azonban egyelőre még nem hozta meg az igazán remélt eredményeket.

Létezett-e egyáltalán egy vagy több ilyen nagy igényű, összefoglaló epikai alkotás? Meglehet.

Elképzelhető, hogy a szórványos és pontatlan forráskutatás során e nagy eposz vagy eposzok részeit az anyaggyűjtők egymástól többé-kevésbé független meséknek, mítoszoknak vagy regéknek tekintették, s így hozták nyilvánosságra. Az európai kutató, aki a hagyományok szent világához többnyire az avatatlan idegen kezével nyúlt, mit sem sejtve könnyen feldarabolhatta egy legendakör kerek egészét, sőt, lehetséges, hogy – a próza és a vers közötti határvonal elmosódottságát félreértve – a nagy epikus költői műveket prózában fordította a gyarmatosítók nyelvére.⁵²

Súlyos adósság rendezése van tehát még hátra: afrikai irodalomtörténészekre és barátaikra vár a feladat, hogy egyértelműen tisztázzák a ma még kérdőjelek sövénykerítésébe fogott afrikai naiv eposz, illetve eposzok kérdését.

⁵² E lehetőséget többen felvetik. Lásd K. Matenee: Sur un poème Kihunde, *Présence Africaine*, 55. sz., Párizs, 1965, 73–82. old.; L. Kesteloot: Les Epopées de l'Quest Africain, *Présence Africaine* 58. sz., Párizs, 1966, 204–209. old.; R. Cornevin: Les poèmes épiques africains et la notion d'épopée vivante, *Présence Africaine* 60. sz., Párizs, 1966, 140–145. old.

René Louis a naiv eposz és a műeposz mellé egy harmadik kategóriát állít fel: az *élő eposztét*. Ez a nép ajkán formálódó epikus élményanyag lenne, amely még nem nyert Afrikában teljes megfogalmazást, orálisan sem.⁵³ Teóriája azonban, bármennyire is eredeti, aligha elfogadható. Természetes, hogy minden népnek vannak még megfogalmazatlan élményanyagai. Ezek azonban nem préselhetők okvetlenül az eposz kategóriájába. Valószínűtlen az is, hogy egy eposzi szabású élmény évszázadok múltán se kristályosodjék ki.

Sikerült azért néhány csonka eposzt, verses, illetve prózai epikus művet rekonstruálni, eposz-igényű versciklusok töredékeit csokorba szedni. E. Boelaert *Lianja* címmel a mongók, D. Byebuyck *Mubila és Mwindo* címmel a lega és nyanga eposzokat igyekezett egészre kikerekíteni. A. H. Bâ *Da Monzon* címmel bambara eposztöredéket ültetett át franciára, M. Griaule a vízistenre vonatkozó dogon töredékeket gyűjtötte össze. J. Jacobs a hembáknál és a teteláknál élő *Kudukese*; ; D. T. Niane *Soundiata* címmel a malinke hagyományok cserepeit illesztette össze. R. P. A. Kagame a mai Ruanda területén élő népek dinasztikus költeményeit szedte hosszú füzérbe, 176 verstöredéket, amelyek egy része a 11. században keletkezhetett. A felsorolás sajnos szinte teljesnek mondható. Akadnak azért persze – filológiailag egyelőre kellőképpen nem bizonyított – igények egyéb témakörök lehetséges összefüggéseire.⁵⁴

Szudánban akadtak olyan griot-ra, aki fél tucat, egyenként több ezer strófára rúgó költeményfüzért ismert. Maliban egy griot repertoárja mintegy húsz ciklust tett ki, beleértve a *Soundiatát*, amely a független Mali nemzeti himnuszának is alapjául szolgált. Afrika legköltőibb eredetlegendáit a mai Ghánát lakó ga nép körében lelték; *Klamának* nevezett dalciklusuk sok ezer strófára terjed.

A hőskölteményeket – amelyekbe helyenként eltérő aránnyal lírai elemek vegyülnek – Ugandában *ebyevugonak*, Dél-Afrikában *izibongonak*, Botswanában és Lesothóban *mabokonak*, egyebütt ismét másként nevezik. Lényegük azonos. Jelentőségük, hogy töredékeikben is egy erőteljes epikus inspiráció bizonyítékai.

A rendelkezésre álló anyag azt tanúsítja, hogy ezek az afrikai eposzok a műfaj minden hagyományos sajátosságával rendelkeznek. Szerkezetükben éppúgy megvannak az invokáció, az expozíció elemei, mint az európai eposzokban. Valóságos, történelmi események ihlették őket, szokás szerint azonban az események valódi menetét megszépítették, a dicsó tetteket vala-

⁵³ *Revue de la Table Ronde* 12. sz., 1958.

⁵⁴ L. Kesteloot: i. m., i. h.

mely király vagy dinasztia felmagasztalása céljából arányaiban és jelentőségében módosították. A halandók küzdelmébe itt is beleszólnak az istenek, pontosabban mindenfajta földöntúli erők: szellemek, boszorkányok és a törzs totemállatai. Az emelkedett hangvétellel megörökített téma tartalmi jelentőségének megfelelően alakult a művek terjedelme: előadásuk valószínűleg órákat vett igénybe. Zenei kísérettel kántáltak az afrikai vándorköltők, akárcsak a magyar lantosok.

A hagyományos afrikai irodalom sajátos halmazállapotából eredően – oldott formában még összevegyül az irodalommal a zene és más művészeti ágak – kialakultak az eposzok bizonyos afrikai formajegyei. Így például minden hős, jelentős figura részére önálló zenei témát komponáltak, s a történet elmesélésekor színrelépésüket megelőzi a nevükhöz kötött dallamok felcsendülése. Gyakran hangutánzó zenekíséret színesítette az eposz előadását: lábdobogás, a tam-tam dobok harcra vagy táncba hívó dübörgése stb. Gyakran refrén szakítja meg a strófákat. Ez egyes tartalmi elemek kiemelését szolgálta, egyben pedig az emlékezést könnyítette.

Sajnos, az idő múlásával egyre valószínűbbé válik, hogy jelentős szellemi kincsek merülnek örökre a feledés homályába. Hampate Bâ joggal figyelmeztet bennünket: minden vén, aki meghal, egy-egy lángba borult könyvtár.

ANIMISTA SZEMLÉLETMÓD A LÍRÁBAN

A hagyományos költészet elterjedtebb műfajai egyszerű szerkezetűek. Feltehető közöttük a szóbeli irodalmak valahány ismert témája: munkadalok, szerelmi énekek, imák, siratóénekek, gyermekversek, bölcsődalok, természetleíró költemények, királyköszöntők, esőváró fohászok, ördögűzők, termékenységért könyörgők, tüzdalok, vadász- és harci dalok, állatversek stb.

Ezeknek a verseknek a hangjából a természettel egy közösségben élő afrikai lelkivilága rajzolódik ki. Illő tisztelettel bár, de a természeti jelenségekkel azonos rangban álló ember szólal meg bennük:

*Tűz, ki a tenyéren átvilágítasz, félelem nélkül szólok most hozzád.
Varázslók tüze! Hol van apád, anyád? Ki táplált téged?
Tulajdon apád, s anyád vagy, nyom nélkül eltűnő.
Nem a száraz fa nemzett, s nem lányod a hamu, meghalsz, de el nem múlasz.
Beléd költözik a kóborló lélek, senki fel nem ismeri.
Varázslók tüze! Szelleme a víznek, lenn, és a légnek odafenn!
Villám, ki vakítasz, szentjánosbogár, ki a lápnak lámpása vagy!*

*Szárnyaszegett madár, testétől megfosztott tárgy, tüzerő szelleme,
Figyelj most rám! Félelem nélkül szólok hozzád.*

(Volof tűzdal)

Az állatokról szőtt lírai elmélkedést áthatja az erő iránti tisztelet:

*Ha villámlást hallasz eső nélkül,
Az orrszarvú közeleg.
Puszta láttára remegünk.
Az orrszarvú a vadonban pusztul el.
A ház urát a fára zavarja.
Ha orrszarvúval találkozik a vadász, ígéri:
soha nem vadászik többé.
Rimánkodva így szól: csak kölcsönöztem a puskát,
Csak barátom számára őrzöm.
Halál az orrszarvú, amelytől tüskés fára kúszik a gyermek.
Hús ló tulajdonosa sem meri üldözni őt.
Gonosz, ki kést visel a szarva hegyén,
S fityyet hány a vadász varázsszereire.*

(Joruba vadászének)

*Elefánt apánk!
Eltévedt a lándzsánk
Bántani, ártani nem akartunk!
Jaj, nem akartunk megölni!
Nem a harcos ölt meg,
Az órád jött már el.
Nehogy visszatérjél!
Ne ronts a házunkra,
Elefánt atyánk!
Ne érjen szörnyű haragod!
Hiszen szép lesz az életed ezentúl.
Együtt élsz fent a többi szellemekkel,
Atyáinkkal újra szövetkezhetsz.
Ezután már sokkal, sokkal jobb sorod lesz,
Együtt élsz fent a többi szellemekkel.*

(Pygmeusok dala, FÓNAGY Iván fordítása)

A siratóénekekben az elmúlás tragédiája, a gyász egy olyan világkép tükrözéseként fogalmazódik meg, amelyben még nem szakadt meg a szerves kapcsolat az ember és a természet között. Szokatlanul szoros az összefüggés az állatok s az erő-rendszer közepe táján, de nem középpontjában helyet foglaló ember között. Minden érzékelhető jelenség részese a dolgok lényegét kitevő életerőből; ezért szolgálhatnak egymásnak összehasonlításul:

*Azt mondom, kelj fel, s te nem kelsz fel.
Ha Olunak mondják, Olu felkel.
Ha Awonak mondják, Awo felkel.
Az új feleség engedelmeskedik a hívásnak,
Bár nevén sem meri férjét szólítani.
Ha felébred, felkel az elefánt.
Ha felébred, felkel az orrszarvú is.
Mint a domb, úgy fekszik le az elefánt.
Ó, jaj! Elhullott az elefánt,
És sohasem kelhet már fel!
Azt mondd, nincs vagyonod, sem gyermeked.
Negyven krajcárod sem, hogy sót vegyél.
Néma fej, fel! Kelj fel!
A leopárd szeme tűzgolyó,
A leopárd farka örökké mozgó.
De legfélelmetesebbek a karmai, amelyeket nem is láthatsz.*

(Joruba siratóének)

Az Afrika különféle tájain gyűjtött líra jellemző vonása, hogy öncélúan sohasem ábrázolja a természetet, nem merül el a táj, egy állat, egy növény vagy egy természeti jelenség szépségében. A természetversek mindig emberi kapcsolatok kifejezései. Érdekes bennük az állati és az emberi tulajdonságok szabad helycseréje.

Az afrikai líra közös jegyei mellett természetesen a regionális sajátosságok is kiütöknének. Így pl. a kelet-afrikai hagyományosan harcos katonatársadalmakban a pásztornépek lírája a lándzsa kultuszát teremtette meg.

Mindez nem egzotikum, legfeljebb az első világháború utáni évek európai embere számára látszatott annak, mert képzeletvilágában meghökkentő hirtelenséggel bukkant elő Afrika az óceán hullámveréséből, mint valami kihaltak vélt, vagy ismeretlen, kontinensszabású őslény. A két világháború közt divatos, áttetszően haloványra, arisztokratikussá csiszolt polgári lírához

vagy a rafinált formabontáshoz képest a hagyományos afrikai költészet nyers, egyszerű, vadon magával ragadó, brutálisan új volt. Olvasóinak kezdetben szűk köre úgy érezte, hogy a gyűjtések fehér lapjain valamiféle eltemetett őslírára bukkant. Az egzotikum kikapcsolását törvényszerűen követte a józanabb szemügyre vétel.

LÍRIKUS SZERKEZETEK

Afrika egyes tájain bonyolultabb szövésű műfajok is létrejöttek. Így Madagaszkáron a *kabary* – áttételes hasonlatokkal, nehéz allegóriákkal díszített, s ezért értelmileg is összetett, retorikus hangvételű alkotás. Szintén Madagaszkáron alakult ki a *hain-teny*, amelyet a színes, szélsőségig hajtott hasonlatok barokkos bősege jellemez, a jelképek avatatlan számára nehezen megfejthető párhuzamossága, gyakran szubjektív elemek, így a szavak zeneisége, a hangok varázsa határozza meg benne a szófüzés rend ját. Tartalmilag az enigma, a jótanács, a játékos közmondás vegyüléke, rövid, színes gondolatforgács. Néha két recitativo oratorikus párbaja húzódik meg benne.

Műfajilag leginkább a klasszikus perzsa és arab költészetből is táplálkozó kelet-afrikai szuahéli nyelvű poézis kristályosodott ki. Egyaránt népszerű lett a *thania* (páros rímű kettős), a *talatia* (hármás), a *tarbia* (négy soros strófa, amelyben az utolsó sor, a *bahair*, egy korábbi gondolatot ismételi), a *gunin*ak nevezett blank vers, vagy a szabadvers: a *mashash*. Feltehetően indiai eredetű a szuahéliben elterjedt *shairi*. Valószínűleg költői versenyek során merevült szigorú formába. Egy-egy strófa négy tizenhat szótagos sorból áll, amelyet következetesen középre eső cezúra oszt meg. A szuahéli nyelvi gazdagságából talán sejtet valamit, hogy mindössze két rím fordul elő a strófában (a–b), amelyek közül az egyik sorközépre, a másik sorvégre jut. A versenyző költőknek a vetélytárs két első sorát kellett újabb két sorral megtoldania, frappáns rögtönzéssel kiegészítenie. A szóvirágos keleti nyelv és a jelképek használata további ékessége e költői formának, amely a szuahéliben rendkívül gyakori. Minden, ami az egyszerű dal és a verses epika között helyezkedik el, ebben íródik. Az eredeti szöveg jobban érzékelteti a vers ritmikáját és zeneiségét, mint a legkitűnőbb műfordítás:

<i>Ziaka tupu hutisha,</i>	<i>likíwa na mfuniko,</i>
<i>Adui atakupisha,</i>	<i>njiani kila wendako,</i>
<i>Bila ya kudhihirisha,</i>	<i>nia kwa tamko,</i>
<i>Stadi kubahatisha,</i>	<i>hatambui siri yako.</i>

*Ziaka bila mshale, likifunikwa hutisha,
Hudhaniwa imo tele, mishale ya kufisha,
Ulimi vile vile, siri yake hudumisha,
Usipomnwaga nenole, ovyo katika maisha.*

(Shaaban Robert: *Tegez*)

Mindez prózai fordításban körülbelül ezt tartalmazza:

*Ha csukott is a tegez, rajta fedele,
A lesben álló ellenfél érzi fenyegetését,
Kétség gyötri, nem sejtheti szándékod,
Am a tegez nem árulja el félelmetes titkát.*

*Fedéllel is nyomasztó látványt nyújt,
Nyilvessző híján is, úgy sejlik, halált rejteget.
Így őrzi titkát a fegyelmezett nyelv is,
Mígnem óvatlan kibök egy szót idegeneknek.*

Az effajta verstípusok kialakulása a költészet több évszázados virágzását feltételezi.

Az orális líra zöme azért megformáltságában kocsonyásabb, egész Fekete-Afrikában. Weöres Sándor szavai a hagyományos afrikai lírára is érvényesek:

„A próza is, a vers is egy keverék-művészetből származik: az énekből, a zene és a beszéd keverékéből. A primitív népek zenéje nem tagoltabb, mint a közbeszéd: nem oszlik taktusokra; énekük is egyvégtében áradó kántálás, melyhez bármilyen szöveg alkalmazható ... Ha valamely népnél a zene, esetlegessége helyett, kezd motívumokká sűrűsödni, kötötté válni: már nem minden szöveg énekelhető; az ének ütemes kötöttségbe rántja az énekelt szöveget is; az a szöveg pedig, amely elsősorban világos közlés számára való, kénytelen függetlenedni a dallamtól”⁵⁵

Az afrikai líra legmélyebb rétegeiben az emberi beszéd, a ritmus és a dal még nem választható el élesen egymástól. Az afrikai nyelvekben általában zenei a hangsúly, mint a kínaiban,⁵⁶ s ez a zeneiség annyira lényeges eleme a

⁵⁵ Weöres Sándor: A vers születése, *Híd*, Novi Sad, 1964. júl.–aug., 742. old. Lásd még R. Mbiti: L'éveil de la littérature indigène de la tribu akamba, *Présence Africaine* 24–25. sz., Párizs, 1959, 231–248. old.

⁵⁶ Lásd H. Tracey igen érdekes elemzését: *African Music, African Affairs*, LIX. évf., 239. sz. London, 1961.

jelentésnek, hogy amikor dalt komponálnak, rögtönöznek, voltaképpen a szavak melódiája szabja meg a dallamot.⁵⁷

A dallam, a szöveg, a ritmus tehát az orális afrikai hagyományok jelentős részében még összenőve jelenik meg előttünk. A hausza egy szót ismer a dalra és a versre: waka. Szerves a kapcsolat a vers és a próza között is. L. S. Senghor egyazon ritmus lüktetését véli felfedezni az afrikai versben és prózában.⁵⁸

„Fekete-Afrikában nincs alapvető különbség a próza és a költészet között. A költemény nem egyéb, mint erőteljesebben és szabályosabban lüktető próza.”⁵⁹

A ghánai akan líra esetében különösen tisztán érzékelhető a különbség a beszédhangon recitált formák (dicsérő énekek), a félig énekelt és félig beszélt lírai alkotások (vadász-, halotti-, siratóénekek) és a teljességgel énekelt költemények között (bölcso dalok, fohászok, verses népmese betétek, menyasszonydalok, harci énekek stb.).

A versek struktúráját alapvetően zenei kívánalmak befolyásolják, a tonális hangsúly következményeképpen. Megfigyelték, hogy az énekmondók hangszíne kifejezetten megszabhatja, milyen költői formák előadására alkalmasak. Egyfajta tónust igényel pl. a joruba *ijálá*: beszédhanghoz közel álló vadászdal, frappánsan megfogalmazott gyakran bölcselkedő sorok füzére, amelyeket gyakran zenekísérettel hangsúlyozott refrének választanak el egymástól – és megint mást a *rára*: közemberek dicséréte, az *ege*: elégikus megemlékezés kiváló emberekről, az *ofo* és az *ogede*: ráolvasás, varázsdal, az *evi ogun*: Ogun istennek szentelt dalok, vagy az *oriki*: dicsérő.⁶⁰ Az olykor lírai műfajnak számítható közmondások közül egyesek a prózához állnak közel, másokat dobkísérettel adnak elő, ezek ritmizáltabbak és prozódikusabbak.

Ibo nyelven *ukwe*, *uri* vagy *ngkwa* szóval illetik a dalt, s ezt táncformák megjelölésére is használják. Az ibo gyakorlatban ugyanis vers, dal, ének, tánc még szétválaszthatatlan egész.

Afrikában sem az időmértékes, sem a hangsúlyos verselésnek nincs hagyománya. Egyikből sem alakult ki valamiféle metrum. A szavak zenei ma-

⁵⁷ G. Thompson ezt a megállapítást általános érvényűnek tekinti a kezdetleges fokon álló népekre: *Marxizmus és költészet*, Budapest, 1948, 18–19. old.

⁵⁸ L. S. Senghor: i. m. 171. old.

⁵⁹ L. S. Senghor: i. m. 213. old.

⁶⁰ Számos prozódiai kérdést érintenek a *Black Orpheus* c. folyóiratban megjelent különféle dolgozatok. Válogatott gyűjteményük is fellelhető: *Introduction to African Literature*, szerk. U. Beier, London, 1967.

gasságának sincs bizonyítottan ilyen hatása. A. Babalola, a joruba népköltészet tudós kutatója is csak kérdőjellel veti fel, hogy talán a magánhangzók zenei magassága szorítja rendbe az *ijálákat*.⁶¹

Afrika sok táján a lírai költemény gyakran improvizált szólókra és betanult kórusra oszlik. Ilyenkor a melódia hordozója mindig a kórus. A refrének, kórusok kialakulása törvényszerű volt ezen a földrészen is, sőt, különösen itt. Csak az írásbeliség ismeri a közlés magányát. Az eleven szó – és erre épült az afrikai társadalom – eleve közösséget tételez fel, befogadót, aki már a pusztá megértéssel is alkotóvá válik. A kollektív szövésű törzsi társadalmakban a lírai alkotásnak mindenki részese.

A dalt rendszerint az alkalom szüli: egy helyzet kifejezésre talál. Az alkalmiság kezdetleges fokon mindig rögtönzést jelent. Ez rendkívül fontos mozzanat: jelzi, hogy a dal még a hétköznapi cselekvés szerves része, nem vált el az élet gyakorlatától.⁶²

„A primitív költemények rendszerint nem differenciálódtak a törzs, az illető kultúrákór egyéb élet tényeitől... szoros részei a vallási–harci cselekvésnek, hiedelemszerű praktikáknak, az élet szertartásszerű eseményeinek; kibogozhatatlanul összefonódtak az élet minden ivás tényezőjével”.⁶³

Az afrikai orális lírának tehát – a főként arab, óperzsa és indiai hatásokat is mutató szuahéli irodalom kivételével – nincsen törvényerőre emelt metruma. Nem kristályosodtak ki ritmikai képletek. Ennek ellenére az emelkedettebb nyelvi kifejezés sok ékessége díszíti, avatja igazi lírává: a fogalmazás rendkívüli tömörsége, az asszociatív gondolati kiteljesülésre és a képzelet játékára épülő szóhasználat, a szavak szelektív használata. Lazán összefűzött képsorai – amelyek látszólag kiszakíthatók, leválaszthatók lennének a vers egészéből – az analóg ábrázolás eszközei. Íme egy részlet a joruba *ogogát*, királyt dicsőítő énekből:

*Bármily kicsiny a tű, a tyúk le nem nyelheti.
Hetykén a szakács arcába ugrik a béka.
Kétszáz tű sem ér föl egy kapával,
Kétszáz csillag sem tesz ki egy holdat.*

⁶¹ A. Babalola: *Ijálá*, in. *Introduction to African Literature* c. antológiában, szerk. U. Beier, London, 1907, 13. old.

⁶² Lásd erre vonatkozóan C. M. Bowra helytálló fejtegetéseit: *The Primitive Song*, Cleveland, 1962.

⁶³ Ortutay Gyula: *Halhatatlan népköltészet*, Budapest, 1966, 426. old.

Ismeretlen vagy véletlenszerű benne a rím, de nem az alliteráció. Sodrást ad a lírai alkotásoknak a gondolatrítmus. Kedvelt díszítő elemként közmondások szövik át a szöveget. Az emlékezést, az elmondást segítik a többnyire kurtára fogott gondolatok. Egyes joruba – s mellesleg dobra írt – dicsérő énekekből előbukkan az észak-amerikai néger dzsessz dal őse, a blues lényeges szerkezeti eleme, a sorisméltéses megállapítások, amelyek kurtán fogalmazott végkövetkeztetésre vezetnek:

*Szabálytalan táncléptekkel a mocsár felé haladnál,
Szabálytalan táncléptekkel a mocsár felé haladnál,
Ha mindig így lépkednél,
Ha mindig így lépkednél
Jó táncos nem lehetnél sosem.*

A későbbi blues ritmikájának ezt az ősi változatát jobban érzékelteti az eredeti szöveg:

*Jó báta – batá o gb'ónà àbàtá
Jó báta – batá o gb'ónà àbàtá
Ojó báta – batá
Ojó báta – batá
Opa b'ó ti mo jó lailai.*

Az esztétikai élmény forrásai az olyan nevek is, amelyeknek konkrét jelentéstartalma még elevenen él, képi erővel felruházott – eltérően a mai európai nevektől, amelyeknek szemantikáját már csak a nyelvész bonthatja ki. Afrikában születéskor még ilyen neveket kapnak a gyerekek: „öröm lépett a házba”, „van már kit becézni”, „Vas isten küldött nekem vigaszul” stb. A névadás jelezheti, hogy a gyermek elsőszülött az ikrek közül, hogy arccal lefelé fordulva született, hogy melyik napon jött a világra, és így tovább. Ennél is fontosabbak azok a nevek – dicsérő jelzők –, amelyeket valaki tettekkel szerez, érdemel ki. A nevekhez fűzött dicsérő szavak – istenek, ősök, királyok, hősök esetében állandó jelzőkké kövesülve – a lírai inspiráció megnyilvánulásai. A jorubában ezek önálló lírai formává nőttek, *orikinek* nevezik őket. Másutt is divatosak:

*Én, A Csatát Szilárdan Vívó, porig aláztam az ellenfelet
barátommal, Akinek Nincsen Szüksége Védelemre.
Én, Akinek Elméje Fényes, farkasszemet néztem a halállal,*

*oldalamon a Fáradhatatlan Harcossal.
Rabszolgalányt zsákmányoltam, én, Aki Mindig Kész a Küzdelemre,
társammal, Aki Nem Kér Segítséget.*

(Bahima dicsérő)

A vers mondatai külön-külön is önálló költeményt alkotnak az afrikai felfogás és érzék szerint. Rögtönzéssel tetszés szerint megtoldható, helyettesíthető hát a fűzér minden darabja. Az öröm és diadal extázisában meg is teszi az afrikai énekmondó.

Afrikában tehát a líra születésének keresztmetszetét kapjuk: a források kezdetleges struktúráitól a szuahéli költészet már-már rafinált csiszoltságáig, formaigényéig. Nem zárult le a népdalteremtés korszaka ma sem. Az újabb keletű, száz esztendőnél nem régibb alkotások a fehér ember megjelenését is megörökítik. Először még a csodálat hangján, amelyben nyoma sincs keserűségnek:

*Lent, a tenger mélyén, lent,
furcsa lény lakik.
A bőre fehér, mint a só,
a haja hosszú, fonódik, imbolyog,
mint a tengeri fű.
Hatalmasabb a földi királyoknál.
Ruhája, mint a halaké,
akik a madaraknál szebbek.
A háza sárga rézrudakból épült,
a kertje dohány-erdő.
Országát fehér gyöngyök öntik el,
mint homokszemek a partokat.*

(Az isteni európai, Gabon, Fónagy Iván fordítása)

A későbbi tapasztalatok, a fajúldozés egészen más hangú népköltészetet segítettek világra a huszadik század derekán. A dél-afrikai hivatalok afrikai ügyfelekkel elutasító kurtasággal bánó fehér tisztviselőinek pattogós stílusát az európai fül számára szokatlanul érdes népdalba rögtönözték:

*Le a sapkát!
Hogy hívnak otthon?*

*Mondd, ki az apád?
És főnököd?
És hol fizetsz adót?
Melyik folyóból iszol?
Gyászoljuk hazánkat.*

(Zulu kesergő)

Hasonló helyzet, a fehér gyarmati tisztviselő ügyintézésének szülte ez a rögtönzés is:

*A fehér ember azt hajtogatja
„Jöjjön majd holnapután.”
„Nyolcszáznyolcvanöt.”
Vagy mit is mondott?
Nyolcszáznyolcvankilencet talán?*

(Dahomeyi panaszdal)

Dobköltészet

A hagyományos afrikai költészet darabjait gyakran zenei kísérettel adják elő. Leginkább húros hangszereket használnak erre a célra: a korát, a háromhúros *vielle*-t, a kéthúros mentét, a *belafonguot*, a tamburaszerű *romyt* – meg a dobot.

A dob, amely bizonyos értelemben az írást helyettesítette, megszólaltatója lett a költészetnek, sajátos, dobra komponált műfajok kialakulásához vezetett. A dobköltészetnek ma is számos formáját ismerik. Így a klasszikussá vált kompozíciós szabályokon felépülő, több „versszakra” rúgó fohászokat, a királyokat és az ősoket magasztaló énekeket, dicshimnuszokat. A dobos a műfaj szigorú szabályai szerint előljáróban bejelenti magát, majd megszólítja a dob lelkét: „ismerni kívánlak, jöjj, segíts!”, „hozzád szólok, s te érteni fogsz!” és sorrendben „életre kelti” a dob részeit: a fahengert, a feszülő bőrt, a kereszthúrt, a dobverőket. Ezután köszönti az istent, a földet, a kakast, a boszorkányokat, elmúlt idők dobosait és így tovább:

*Isteni dob, dobos, alig vagyok ébren, felkelek.
Én a főnök dobosa, asanti dobos, dobos vagyok.*

*Alig vagyok ébren,
 most kelek, ébredek, felkelek most.
 Ráverek a dobra, most, most fogom verni.
 Ha máshova mentél, elmentél, hívlak, gyere!
 Kakasszó! Kukorékol, reggeledik.
 A kakas már kukorékolt, reggeledik.
 Már korán kukorékolt.
 Hozzám beszélnek,
 a kakas és a tyúkok, meg fogom érteni őket.*

*Isten, jó reggelt!
 Szombaton szolgálunk téged.
 Jó reggelt.
 Kakasszó! Kukorékolt, reggeledik.*

*Óh, föld, amíg élek, rajtad élek, bízom benned.
 Föld, tied lesz a testem.
 Az isteni dalos mondja,
 ha elhagyott, ha elment,
 reggelre visszatért, felébredt.
 Kakasszó! Kukorékolt,
 korán, igen korán.
 Most hozzád fordulunk,
 megértesz minket.
 Hozzád,
 s megértesz minket.*

(Dobének az adae szertartáson, Fónagy Iván fordítása)

Sajátos műfaj a helyszínen különleges alkalmakkor komponált, jelen idejű költői elbeszélés. Afféle helyszíni közvetítés ez, ünnepi ceremóniákról, a hagyományos költészet prózainál emelkedettebb stílusában. Például így szól a dobos, ha a főnök köszöntőhöz készül:

*Hozzák már, főnök,
 hozzák már,
 Hozzák már neked.
 Ó főnök, inni fogsz.
 Onts keveset a földre.*

*Kortyolja már lassan, apránként,
Nyeli már apró kortyokban.*

Hosszú füzérekre valót szoktak megszólaltatni dobon a rendkívül népszerű közmondásokból és a néha vulgáris, obszcén találós kérdésekből. Ezek közül némelyek eleve dobnyelvre készültek. Ezekben a szavak megválasztása, a gyakori ismétlések eleve a zeneiség célját szolgálják. Íme egy-egy dobolt tvi közmondás, illetve találós kérdés:

*A vadász, aki megölte az elefántot,
megeheti az erdei egeret is.
A vadász, aki megölte az elefántot,
megeheti az erdei egeret is.*

*A folyó átszeli az utat.
Az út átszeli a folyót.
Vajon melyik az öregebb ?
A mi művünk az út, ugye ?*

*Már régen folyik a folyó, régen eredt,
teremtő istenből ered.
Mert mindent ő teremtett:
Óh, szent, szent Tanno!*

(Fónagy Iván fordítása)

Közmondások

A szájhagyományok irodalmi formái közé tartozik Afrikában a közmondás. Megfogalmazása olykor prózai, olykor azonban közel áll a költészethez. Rendszerint erősen képszerű. Sokszor tulajdonképpen nem más, mint egy-egy önálló életet élő költői hasonlat, egy jelkép egyetlen mondatra zsugorított magja.

A hagyományos irodalom különleges társadalmi szerepe magyarázza e bölcs szentenciák meglepő bőségét. J. C. Christaller csupán a mai Ghána területén több mint 4000 mondást gyűjtött össze, C. M. Doke a Malawiban élő lamba törzs hagyatékából 1700-at kutatott fel, G. Barra 1000 kenyai, kikuju közmondást tett közzé.

A közmondásokat olvasva önkéntelenül az amerikai imagista iskola egy-egy plasztikus képre összpontosító rövid verse, az expresszionista líra megütő kifejezései vagy Weöres frappáns egysorosai jutnak az eszünkbe:

Ha valaki tüskék közt fut, vagy kígyót kerget, vagy a kígyó kergeti őt (fon).

A népet megtéveszteni annyi, mint papirosba csomagolni a tüzet (luba).

Hosszúfarkú állat sose ugorják át a tűz felett (eve).

Ha elevenen békát akarsz főzni, langyos vízbe tedd, mert a forróból kiugrik (alanti).

Majomház előtt nem bukfencezünk (joruba).

Nehogy rajtakapjanak, amint csonkalábú ember ujjait számlálod (joruba).

Kabátunk ráncaiban él a halál (szeszuto).

Aki ötvenéves asszonyt vesz a házhoz, megöli gyermekeit, aki rabszolgánővel szeretkezik, eladja gyermekeit, aki más feleségével hál, elajándékozza őket (szoninke).

Nem könnyű követ hajítani az agyagedényen sütkérező gyíkra (tvi).

Az ember az árnyékával együtt esik el (baszuto).

Mindig az a tűz éget meg, amelyiknél melegszel (baszuto).

A közmondások átszövik a hagyományos költő versét, s a poézis ékítményévé válnak. Nem kis szerepet játszik ebben zeneiségük. Íme két szuahéli közmondás, amelyeket a magyar fül a jelentés ismerete nélkül is a verssel rokonítana:

hababa nahaba

hujara kibaba

(sok kicsi sokra megy)

haraka haraka haina baraka

(lassan járj, tovább érsz)

PRÓZA

Az orális széppróza

Úgy tűnik, hogy a nagyszabású naiv eposzok hagyta úrt az afrikai népek gazdag prózája tölti be. Bonyolult szerkezetű, kompozíció-igényes műfajok a prózában sem alakultak ki. Trópusi bujasággal burjánzottak el azonban a rövid lélegzetű, mesemondással nemzedékeken át megőrzött különféle szépprózai alkotások. Ezek az eleven hang közegében fogamzottak meg, formálódtak ki. Ismert az afrikai népek körében a szó, a *palabra* mélyen gyökerező tisztelete. Nem egy regény utal arra, hogy a jó beszédképességet, a gördülékeny stílust, a mesemondás tehetségét az emberi kiválóság fontos jegyének tartották – s tartják ma is.

E folklór anyag terjedelemre is legjelentősebb csoportját a *népmesék* alkotják: állatokról szóló fabulák és emberek tetteit, magatartását ábrázoló történetek. Mindkettő erősen didaktikus, moralizáló, élvezetül és tanulságként egyaránt szolgál. Sajnos, viszonylag gyér számban maradtak fenn a *regék*. Ezekben az egyes törzsek, népek eredete, múltja, a történelem fogalmazódik meg. Forrásértékűek a történelemtudomány számára is. Ezeket a világias tartalmú műfajokat a vallásos szemlélet síkján a *mítoszok* egészítik ki. Röviden, a legegyszerűbb struktúrákban fogalmazva és filozofikusan magyarázzák a világ, az istenek, az ember, a természet jelenségeinek eredetét, a dolgok miértjét. A mesék, regék, mítoszok csontrendszerére épül az orális afrikai széppróza. Ide sorolhatók még, ezek forgácsaiként, a prózai megfogalmazású *közmondások*, valamint az olykor rövid történetté kerekedő *talányok*.

E történetek, mesék előadása a törzsi élet mindennapos jelensége volt. A mítoszok, regék, mesék egy része a felnőtté avatásra való előkészítésben tananyagként szerepelt a titkos társaságok bozótiskoláiban, ahol – írja William Conton –

„... megtanultuk, hogyan védekezzünk a harcban, hogyan szeretkezzünk, daloljunk, doboljunk, táncoljunk. Megismertük a törzs múltját, meséit és közmondásait.”⁶⁴

⁶⁴ W. Conton: *Afrikai vagyok*, ford. Keszthelyi Tibor, Budapest, 1963, 35. old.

Más részüket este, a fűrésztó napi munka vagy a vadászat befejezése után, a sült hús, a készülő vacsora illatánál, a közös tűz köré gyűlve hallgatják az idősebbek szájából.

A hallgatóság egy része többnyire ismeri már az előadott történeteket. A mesélő taglejtései, arcjátéka, hangszínezései azonban mindig új hangsúlyt adnak az elnyűtt cselekménynek, és biztosítják az eleven kapcsolatot a közönséggel. A színes előadásmód egyben küzdelem az álom ellen. A hallgatóság tevékenyen részt vesz a narrátor munkájában: kórusban dalolnak, dobbal, zeneszerszámokkal kísérik, egy-egy tömör fogalmazású konklúzióját, szentenciáját hangosan megismélik. A mesélő gyakran találós kérdésekkel készíti fel a hallgatóságot a történetre, s elmondása közben is, ha érzi, hogy lanyhul a figyelem, kérdésekkel tartja fenn a dialógust önmaga és a köréje gyűltek között. A mesemondás tehát kollektív tevékenység.

A történetek nevelve szórakoztatnak, szórakoztatva nevelnek. Hogyan is írja Ezekiel Mphahlele önéletrajzi regényében?

„A falu tűzhelye. Itt gyűltek össze a férfiak és fiúgyerekek, hogy – asszonyoktól és lányoktól távol – megbeszéljenek fontos dolgokat és semmiségeket. Asszonynak és leánynak csak akkor szabad megközelíteni ezt a helyet, ha a vacsorát hozza a nagy lopótökbekben... Sok mindent megtanultunk a tűzhely mellett, s észre sem vettük: történelmet, hagyományokat, szokásokat, az illendőség szabályait, közösségi felelősségérzetet, társadalmi életmódot és még sok egyebet.”⁶⁵

A mese – s vele a többi rokon prózai műfaj – annyira hozzánőtt a lelkivilágukhoz, hogy amikor századunkban komolyabb kezdeményezések történtek e gazdag mesevilág összegyűjtésére, kiderült, hogy töredékeikben bár, de az elhurcolt rabszolgák ivadékai sokadízigen megőrizték ezt a hagyatékot. A kutatók fordulataikban is azonos történeteket jegyezhettek fel mind az Aranyparton, mind a Mississippiviölgyének gyapotföldjein vagy a kubai cukornádültetvényeken.

Afrika más népekkel kialakult kapcsolatainak ismeretében semmi rejtélyeset sem találhatunk abban, hogy e mesék sok eleme, fordulata egyezést mutat a hindu, indonéz, kínai szellemi örökséggel, a középkori *Reynard, a róka* ciklussal, a hindu *Pancsatantrával* vagy a kínai *Jatak mesékkel*. Egy afrikai kultúrtörténész azt a merész feltevést is megkockáztatta, hogy Aesopus meseforrása egy Afrikából származó néger rabszolga lehetett.⁶⁶ Termé-

⁶⁵ E. Mphahlele: *A fekete utcája*, ford. Róna Ilona, Budapest, 1961, 12. old.

⁶⁶ Lásd S. A. Diop szenegáli történész tanulmányát: *Nations nègres et culture*, Párizs, 1955. A kultúra története oldaláról közelítve érdekes – bár bizonyítékokkal kellőképpen alá nem támasztott – okfejtésében a fekete-afrikai kultúrát az óegyip-

szetesen megtalálható az afrikai törtétekben az európai mesevilág számos eleme: a hamupipőke, a mágikus repülés, a varázskorbács, a terülj asztalkám, az aranytojást tojó tyúk, a szerencsés legkisebbik fiú stb. Ezeknek a meséknek a fő motívumai nemzetközileg is ismertek: a makacs gyermek, a hűtlen barát, a tündér keresztanya, a bűn és bűnhődés és így tovább.

Az európai nagyközönség a húszas években kezdett ismerkedni az afrikai folklór világával, főként német, francia, angol fordításokból. M. J. Herskovits becslése szerint 1925-re mintegy 7000 mesét, legendát, mítoszt tettek közzé ezeken a nyelveken.⁶⁷ Blaise Cendrars Párizsban, 1927-ben megjelent *Anthologie nègre*-je (Néger antológia) több mint háromszáz oldalnyi, zömmel prózai művet közölt. Susan Feldman amerikai néprajzkutató egynegyed millióra becsüli az Afrikában a nép száján élő mesék, mítoszok és regék mennyiségét.⁶⁸

Ami ezeket a történeteket közel hozza a mai európai ember szemléletéhez is, az a bennük megnyilvánuló realizmus, a valóság iránti érzék, az élet kissé ironikus szemlélete, s az a rokonszenves eszme, hogy az ész mindig diadalmaskodik a nyers erővel szemben. Nem mond ellent az alapvetően realista szemléletnek, hogy e mesékben humanizálódik a természet minden jelensége, sőt, képzeletbeli erők testesülnek meg benne: állatok, növények, tárgyak, mi több, elvont fogalmak, mint a dal, a nevetés vagy a tánc, megszemélyesítve jelennek meg. Hangulatilag e mesevilág rokon az európai balladával. Ne feledjük: az Erzsébet-kori angol közönség szívesen olvasott E. Spenser tündérkirálynőjéről, s a londoni színházrajongók számára még érzékletesen valószínű lehetett Puck játékos figurája, Prospero alakja vagy Hamlet apjának szelleme.

Regék

Eredetmondák viszonylag gyéren maradtak fenn és töredékesen. Fájjalja ezt nemcsak az irodalom, hanem a történelemtudomány is, amely a fikció rétegét lehántva, értékes adatok birtokába jut általuk az ősi Afrika történelmi mozgásának rekonstruálásánál. Nincs egyetlen jelentősebb nyugat-afrikai nép sem, amelynek ne volna valamilyen regéje őseinek keleti vagy északi

tomi birodalomból származtatja. Hasonló következtetésekre jutott egyébként a nigériai O. Lucas: *The Religion of the Yoruba*, Lagos, 1948.

⁶⁷ M. J. Herskovits: *Negro Folklore, Cultures and Societies of Africa*, szerk. S. és P. Ottenberg, New York, 1960.

⁶⁸ S. Feldman: *African Myths and Tales*, New York, 1963.

származásáról. A 19. század végéig tartó, nagy észak–déli és kelet–nyugati irányú afrikai népvándorlás emléknymai ezek.

Irodalmi szempontból – különösen az esetlegesen létezett (vagy az embriónális állapotban európaiak kezén elvérzett?) eposzok nyomát kutatva, lehetséges körvonalait tapogatva – főleg e folklóranyag emberábrázolása kelt figyelmet.

A mondavilágban bukkannak fel olyan hősök, akiknek erényei eposzi méretűvé nőnek a visszaemlékezés nagyítója alatt. Az elődök rettenthetetlenül bátor, villogó szemű, csodálatos férfiak az utókor szemében. Egy idős ugandai a folklór anyagot gyűjtő kutatónak így beszélt róluk:

„Pihenést és akadályt nem ismerve vonultak olyan vidékeken, amelyeket emberi láb még nem érintett addig... Nem lehetett az arcukba tekinteni, annyira villámlott a tekintetük, hogy az embernek káprázott a szeme, ha csak rájuk pillantott. Mintha csak a napba néznénk.”⁶⁹

A hajdan a Csád-tó környékén élő száók az utódok képzeletében

„...csodás erejű óriások... meghökkentő hőstettek fűződnek a nevükhöz. Fél kézzel gátat emeltek a folyóknak, hangjuk olyan harsányan zengett, hogy csak úgy átrikkantottak egymásnak, egyik városból a másikba, s köhögésük hallatára a madarak riadtan menekültek. Vadászataik alkalmával messze elportyáztak az otthonuktól, egyetlen nap alatt sok száz mérföldnyi utat tettek meg, s az elejtett vízilovakat meg az elefántokat könnyűszerrel emelték a vállukra a szerencsés kezű vadászok... A pálma törzsét íjként használták... Dübörgött a föld súlyos lépteik alatt ...”⁷⁰

Ez a szemlélet teremtette meg – vagy készült megteremtteni? – Afrika töredékesen fennmaradt – vagy valójában ki sem fejlődött? – naiv eposzait.

Mítoszok

Más népek hagyományaihoz viszonyítva, a történelmi regékhez hasonlóan *mítoszokból* is viszonylag keveset sikerült fellelni. Valószínűleg azért, mert a világ teremtésének fontos eseményeiről, az istenek cselekedeteiről szóló szent történeteket sok helyütt csak bizonyos kijelölt személyek mesélhették, és pedig szigorú rituális körülmények között. A mítoszokban: kevés a cselekményt hordozó elem, főleg a dolgok morális oldalát domborítják ki. In-

⁶⁹ Idézi B. Davidson: *Az újra felfedezett ősi Afrika*, Budapest, 1965, 29. old.

⁷⁰ B. Davidson: i. m., 30. old.

kább valamifajta emberi dilemma az uralkodó bennük, semmint az istenek cselekedetei. Kimunkált, spekulatív mítoszokat gyűjtöttek azért néhány vidéken, főként a dogon, bambara, joruba és a fon törzseknél.

A világ eredetéről szóló mítoszok meglehetősen csekély számban fordulnak elő. Számos történetet jegyeztek fel azonban, amely magyarázólag írja le egyes lények, emberek, állatok, növények keletkezését, egy már adótnak vett, létező világegyetemben. Az ember többnyire az istenek családjából származik, s a szó szoros értelmében leereszkedett az égből. Olykor nem az égből, hanem a fákról, a folyókból, a barlangokból, a föld mélyébe nyúló üregekből kerül elő. Egyes történetek szerint az égből származik ugyan, de bűnbeesése miatt az istenek kutasították maguk közül. Akad példa arra is, hogy az embert teremtik: az istenek gyúrnák, formálják ki, azaz, nem az istenek leszármazottja. Ez azonban még mindig nem oszlatja el az ember származása körüli homályt, mert a teremtő isten a néger hagyományokban formailag mindig meglehetősen ködös jelenség. A zuluk például sohasem tettek különbséget a teremtő és a törzs ősatyja között.

Egyes afrikai történetekben a bibliai események ellenkezője is megfogalmazódik: nem az isten taszította ki az embert a paradicsomból, hanem az ember kényszerítette az istent arra, hogy elhagyja a földet, s az égbe vonuljon vissza. Ezekben a feljegyzett históriákban nem annyira arról van szó, hogy bántalmazta az ember az istent, mint inkább arról, hogy barátságtalanul bánt vele, s a (meg)sértődött isten bosszúállás helyett a visszavonulást választotta.

Kiválóan példázza ezt egy versbe szedett joruba mítosz – az afrikai folklórban a vers és a próza olykor nehezen választható szót – részlete:

*Megalkotta Odundun-t, a Levelek Királyát,
s helyettesét, Tètè-t.
Megteremtette a Vizek Tengeri Királyát
s a lagúnát tette meg helyetteséül.
Elá-t mégis azzal vádolták
Nem jól intézi a világ dolgát
s ezt hallván Ela megharagudott
mennybe kúszott egy kötélén, eltűnt.
Térj vissza, fogadd tiszteletünk
ó, Ela!*

(Ela dicséréte)

Az szintén feltűnő, hogy a legtöbb mítosz szorosabb, közvetlenebb kapcsolatot tételez fel az isten és az állat, mint az ember és az isten között. Mint pl. a *Many Words Do Not Fill a Basket* (Sok szóval nem telik meg a kosár) c. joruba magyarázatban, amely azt indokolja, hogy noha az állatokat isten megsegítette az ember ellen, mégsem kerekedhettek felül:

„Egy nap a madarak és az állatok nagy gyűlést hívtak egybe, hogy megvitassák, milyen rosszul bánnak velük az emberi lények. Úgy döntöttek, küldöttséget menesztenek az alkotóhoz, kérve, változtasson a sorsukon, s ha lehetséges, tegye őket is emberré... A teremtő így szólott hozzájuk: sok szóval még nem telik meg a kosár. Lássuk, mit vagytok képesek tenni. Menjetek a városba. Amikor arra a helyre értek, ahol összetalálkoznak az utak, egy pálmaolajjal teli edényt találtok. Mártsátok mancsotokat az edénybe, s dörzsöljétek be magatokat az olajjal. Meglátjátok, hogy hét nap múltán a szőr eltűnik rólatok, emberi lények lesztek... És ekkor a madarak és az állatok nagyon vidámak lettek, köszönetet mondtak az ég tulajdonosának, s vidáman dalolva visszaloholtak az erdőbe... ahol nagy vígasságot csaptak... A vígasság addig tartott, amíg el nem jött az éj, s bizony megfélelkeztek az olajjal teli edényről. A majomnak jutott először az eszébe, aztán mindnyájan elrohantak a város felé... Aznap azonban nagyon forrón tűzött a nap, és felszárította az olajat, amelyből csupán néhány csöpp maradt. A majom, aki elsőnek ért oda, belemártotta a mancsát az edénybe, s megdörzsölte az arcát és a tenyerét. Aztán látva, hogy olaj jóformán már nem maradt, beleugrott az edénybe, s kitorölte a fenekével a maradékot. Így vesztette el e helyeken a szőrét, így lett belőle majdnem ember.”

A Sleeping Mat Confidences (Alvógyékényen elhangzó titkok) címen jegyzett asanti történetben Ananse, a furfangos pók így lesz az isten veje, legyőzve vetélytársait, az embereket:

„Azt mesélik, hogy egyszer Nyankonpon Kwame, az ég-isten, nagy ültetvényre valót tisztított meg a bozótól, s beültette okrával, hagymával, babbal, tojásnövény-nyel, paprikával, tökkel. Ám a gyom megerősödött a kertben, magasra nőtt a gaz. Ekkor az ég-isten megütötte a gongokat, és kihirdette, hogy kertjét ellepte a gaz, s aki úgy kigyomlálja, hogy közben nem vakaródzik, jöhet, és feleségül veheti leányát, Abena Nkroina-t, azazhogy a kilencedik gyermeknek született Abena-t... Az emberek mind kudarcot vallottak... Kwaku Ananse azonban így gondolkodott: az ég-isten ültetvénye annak az útnak a mentén fekszik, amelyen az emberek pénteki napokon a piacra igyekeznek. Pénteki napokon szabad tehát csupán gyomlálnom a kertben. A furfangos pók ugyanis jól sejtette, mi történik majd. És valóban, ahogy kapált, egymás után érkeztek az emberek, s menet közben üdvözölték őt: „Üdv néked, munka közben, Pók Apó!” Ő meg ekként válaszolt: „Köszönöm, Aku!” Azok meg folytatták: „Csak nem azt akarod mondani, hogy kigyomlálod azt az ültetvényt, amelyet senkinek sem sikerült megtisztítani a gatzól?” A pók meg ilyenkor ezt felelte: „Ó, csak amiatt a lány miatt gyötöröm magam ennyire, akinek ilyen a

karja” – és ezzel jól megdörzsölte, megvakarta a karját, ahol éppen viszketett, megkönnyebbült tehát, és folytathatta a munkát...”

Számos bibliai történetből és a görög mitológiából ismert elem fordul elő az afrikai hagyományokban: a (mennyei) paradicsom elvesztése, a tűz ellopása: Ami azt illeti, az afrikai hitvilág talán egyik leggyakrabban visszatérő motívuma az elveszett paradicsomi állapot, amelyben az ember és az isten együttléte szoros és zavartalan volt, s az embert még nem sújtották a betegségek, a halál, a verejtékes munka. A halál okát némely mítosz valamely tabu megsértésével magyarázza. Ez megint szellemi rokonságot mutat a bibliának forrásául szolgáló, közeli népeknél fellelhető szóbeli hagyományokkal.

Az etióp mítoszokban a kopt egyház keresztény szentjei győzedelmeskednek a sárkányokon. A sárkányölés egyébként – a kereszt pusztá felmutatásával vagy botként való alkalmazásával – rendkívül jellegzetes motívuma ennek a keresztény és dél-arábiai elemekkel gazdagon átszótt folklórnak.

A bantu mitológia tudományos szempontból legizgalmasabb vonása, hogy a vallásos képzetek nem kialakult, késszé merevült formában lelhetők fel benne, hanem láthatóan a formálódás folyamatában.

A legősibb réteg zoomorfikus: ebben állat-őstől származtatja magát az ember. A jao nép hite szerint a kaméleon volt az emberiség tanítója, a benimarunguk a hangyászó sünnök tulajdonítják az ember megteremtését, a toragák hite szerint a teknőc ajándékozta meg a tűzzel az embert. Luji és fiote mítoszokban a madaraktól származnak az ember ismeretei.

Később kialakul az istenített királyi ősök mint mitológiai figurák antropomorf képzete. Egyes mítoszokban a férfiak és a nők szerepe elkülönül. A barongáknál a tüzet a férfi szerzi meg egy kagylóhéjban, de a nő találja fel a főzést. A kikuju törzsnél az első ember három fia közül az egyik az állattenyésztést, a másik a földművelést, a harmadik a kovácmesterséget honosítja meg. Ezeket a tudományokat nem az istenek ajándékozzák. A bambaráknál Lukele an, aki átalakítja a Föld felszínét, tehát nem isten, hanem a törzs legendás hőse. Ez az a pont, ahol a mítoszok anyaga közvetlenül vegyül a regékével.

Az isten-fogalom kialakulása egy későbbi fázisban következik be. Orosz tudósok – így E. S. Kotlyar és E. M. Meletinsky – feltételezése szerint az idealista szemléletű európai Afrika-kutatók, így az animista vallásfelfogás klasszikus szakértője, Tempels atya is, tévesen emelik az isten-fogalom szintjére az antropomorf hősfigurákat.⁷¹

⁷¹ E. S. Kotlyar érdekes tanulmányt szentel e lehetőség vizsgálatának: *The Culture Hero in East African Bantu Myths, Essays on African Culture*, szerk. M. A. Korostovtsev, Moszkva, 1966, 94–105. old.

Állatmesék

A gyarmatosítás kezdeteit követő idők véres viharaiból az állatmese ciklusok kerültek ki leginkább csonkítatlanul. A ma még mindig különös népszerűségnek örvendő, széles körben és nagy számban terjedő mesék hősei rendszerint fizikai lehetőségeikben korlátozott állatok, akik leleményességükkel és bölcsességükkel győzedelmeskednek mások elrettentő ereje felett.

Míntha Afrika brutális fölényel leigázott és szolgasorban tartott népei jelképes formában értékeikről vallanának, egyenjogúságra benyújtott igényük igazolását adnák. Hiszen a mese mozgatórugója a képzeletbeli korrekció, győzelem a világ gondjain. A mese tehát a „megváltott valóság műfaja”.⁷² M. J. Herskovits is így vélekedik:

„Ami megdöbbsent bennünket ezeknek az írásoknak az olvasásakor: hogyan is hagyhatták figyelmen kívül a gyarmatosító hatalmak az általuk fenntartott függőség állapota elleni eleven, szenvedélyes tiltakozásnak ezt a világos bizonyítékát, vagy az általuk kormányzott népek által előadott mesék lélektani finomságai láttán honnan hitték mégis, hogy gyermekkorát élő fajjal akadt dolguk?”⁷³

Vagy e mesegazdagság kivételesen érzékeny fantáziájuk finom reagálása lenne egy trópusi édenkert akadálytalanul tenyésző állatvilágára? Esetleg a vad természettel kozmikus testvériségben élő afrikai ember animista vallásfilozófiája magyarázná az állatmesék maradandó szeretetét?

Az állatmesékben jobbra egy kisebb, gyengébb állat furfangosan túljár a nálánál erősebbek eszén. Nyugat-Afrikában általában a pók, Kelet-Afrikában a nyúl és a teknőc a csalafintaság nagymestere. Szerephez jutnak azonban más állatok is: az antilop, a sakál, a kecskebak, a béka. Idomtalan, nagy erejű, de lassú észjárású, sőt – és ez érdekes –, szorgalmasan, de tehetségtelenül dolgozó, becsületes, de együgyű állat rendszerint az oroszlán, az elefánt, a hiéna, az orrszarvú meg a víziló. Állatmese formájában egyébként találhatóak szent történetek, mítoszok, erkölcsi tanítást tartalmazó vagy különböző jelenségeket magyarázó legendák is. Olykor kultikus célokat szolgálták – a csavaros eszű pók köré szövött meséket a szaramakkáknál temetkezési szertartások alkalmával adták elő, a halott lelkének vidítására. A világi mesék főhősei egyik-másik törzs változatában istenként kerülnek az ismert történet középvontjába.

⁷² Lukács György: *Hét mese*, 1918 (Balázs Béláról); Közli: *Új Symposion*, Novi Sad, 1965. ápr. 15., I. évf., 4. sz., 14–17. old.

⁷³ M. J. Herskovits előszava, *African Heritage*, szerk. J. Drachler, New York, 1964, 10. old.

Nem szokatlan az állati hősök istenné vagy emberré alakulása. Sem a fordítottja. Az animista hit szerint az istenek, emberek és az állatok, ha nem is egyforma mértékben, de ugyanazon őserő részesei. Kenyában a nyúl ugyanolyan tetteket hajt végre, mint a zulu Hlakanyana vagy a dahomeyi Legba isten. A hősök gyors alakváltozását könnyíti, hogy mélységesen humanizált, kirívóan emberi tulajdonságokkal felruházott állatok ezek. E helycsere különben a mese műfaji lényegéből fakadóan is könnyen létrejön.

„A mesében minden átalakulhat mindenné, formát, lelket cserélhet... Léte állandó metamorfózis.”⁷⁴

Örökké vesztés ellenfeleikkel szemben, mellesleg ezek a hősök az agyafürtságon kívül kevés rokonszenves tulajdonságot mutatnak fel. Olykor hasonlesőek, számítóak, torkosak, könyörtelenek, és gyakran csupán azért diadalmaskodnak, mert egy pillanatra sem haboznak, amikor a görbe utat kell választani. Sohasem lesznek szerelmesek, távol áll tőlük minden romantika. Mások becsapását vagy az ügyességgel szerzett finom falatokat többre becülik.

Az állatmesék egy kisebb csoportja az ember és az állatok közötti viszonyról szól. A két fél annyira egyenrangú, hogy meglepőbb az afrikai mesehallgató számára, ha egy nőnek két férje van, mint az, hogy a férjek – állatok. A *Half Truth Is No Truth* (Féligazság nem igazság) c. joruba mesében például ez

„...Akkor a teknősbéka így szól: mindketten feleségül vesszük őt. Ám a lány szülei ezt válaszolták: hát az meg hogyan lehetne? Ki hallott már arról, hogy egy nőnek egyszerre két férje legyen? Mire a majom közbeszólt: Talán nem is örülnének annak, hogy a menyasszony árát kétszer kapjátok meg?...”

Talányok

Népszerűek azok a tudatosan félbehagyott történetek, amelyek a befejezést, rendszerint valamilyen ítélet meghozatalát, megoldás keresését, a hallgatóságra bízzák. A mesékben a jó és a rossz általában világos megfogalmazást kap – ezekben viszont éppen a felhozott esetek erkölcsi kétarcúsága a lényeg. A folklór hagyományokból erőteljesen merítő A. Tutuola nigériai író könyveibe számos ilyen talányt beépít, eldöntetlen bírósági ügyeket hagy az

⁷⁴ Turóczi-Trostler József: *Magyar irodalom – világirodalom*. A mese felfedezése és a magyar mese a 18. században, Budapest, é. n., I., 73. old.

olvasóra. A *Részeg a bozótban* c. munkájában két ilyen csalafinta történetet is kerekít egymás mellé, majd hamiskásan ezzel fejezi be a kitérőt:

„Nagyon hálás lennék, ha bárki, aki ezt a történetet olvassa, kiokoskodna valamilyen ítéletet az egyik vagy a másik ügyben, s erről engem haladéktalanul tájékoztatna, mert a Tanácstalan Város lakói türelmetlenül várják, hogy ítéletet hirdessenek a két vitás ügyben.”⁷⁵

⁷⁵ A. Tutuola: i. m. 230. old.

A DRÁMA ÉS A SZÍNJÁTSZÁS

Az afrikai dráma ősi múlttal büszkélkedhet. Eredetére nézve éppúgy kultikus, mint kezdetben a Dionüszosz-ünnepekhez kötött görög vagy a középkori, keresztény misztérium-játékokból kinőtt európai dráma.

A dráma a primitív, totemisztikus nemzetség mozgásutánzó rítusaiba ereszi gyökereit. Mágiára és varázslatra tör. A műfaj születésének Európában elvesztett pillanatait a kutatók még századunkban is fellelhetnék Afrikában.⁷⁶

Legkezdetlegesebb, legősibb formája a *táncjáték*. Ebben egy szálon függ még a dal, a mozgás ritmusa, s valamiféle egyszerű cselekmény sugallata. Nigériában pl. az ibo *nkwa* még tánc és már színház is egyben: a tánc, a dal, a zene egységben jelenik meg benne. A *nkwa* különféle típusai alakultak ki a témát nyújtó alkalomtól függően: az újszülött üdvözlése, nők tánca, fiúk és lányok vegyes tánca, haláleset stb.

A táncjáték kifejlődését az utazók már régen nyugtázták – némi meglepetéssel.⁷⁷ Később megállapították, hogy

„...tökéletesen szabályozott és rendszerbe foglalt darabok” *ezek, amelyek célja, hogy „egy meghatározott cselekményt bontsanak ki, és pedig színészek tolmácsolásában ...”*⁷⁸

A mimus, az utánzás részben megszemélyesítést, részben azonosulást jelent. Mindkettőnél jelentős szerephez jutott másutt is, de Afrikában kiváltképp, a maszk.⁷⁹

Az álarc maga is azonosulás. A primitív népek kétféle álarcot ismertek: az egyik a „védő maszk”, amely az ellenséges szemnek elől takarta el vonásaikat. Idegen alakba bújtak, s így rejtve maradtak az ártó, gonosz hatalmak elől. A másik a mágikus maszk. A drámában ennek van szerepe. Viselőjére az ábrázolt démon vagy istenség átruházza erejét.

⁷⁶ G. Thompson: I. m. 49. old.

⁷⁷ Ibn Batouta: *Voyages*, Párizs, 1922, 397. old.

⁷⁸ Labouret-Travelé: *Africa*, Párizs, 1928, 74. old.

⁷⁹ A dráma születését, a maszk ebben játszott szerepét hitelesen elemzi Ungvári Tamás: *Poétika*, Budapest, 1967, különösen 486–487. old. Az afrikai drámára is érvényesek a műfaj lényegéről tett általános megállapításai. Az afrikai álarcokra vonatkozóan lásd még A. Maesen alapos, illusztrált tanulmányát: *African Masks, Le Théâtre dans le Monde*, X. évf., 1. sz., Párizs, 1961, 31–40. old.

Afrikában vallásos ceremóniákhoz kötötték a maszkok szellemeinek zénés–táncos felidézését, a maszkokba költöztetését, e szellemek táncos megjelenítését a termés betakarításakor, nagy vadászat után és más alkalmakkor. Gyászszertartásoknál, még gyakrabban a gyász végét jelző ünnepség alkalmával kiemelkedő szerephez jutottak a maszkos táncosok. Haditáncok alkalmával is használták ezeket a spirituális eszközöket, mint médiumokat a szellemvilággal, az ősök szellemeivel való kapcsolat felidézésében. Ilyenkor hosszú jeleneteket dramatizáltak, elevenítettek fel táncos formában a múltból. A maszkok a titkos társaságokban, a felnőtté avatás ceremóniáiban nélkülözhetetlen rituális kellékeknek bizonyultak Nyugat-Afrikában s Kongóban.

Bár a maszkok kétségkívül vallási eredetűek, a szigorúan ilyen célzatúak mellett a legkarikírozottabb komikus álarcig sokféle válfajuk jött létre. Anyaguk többnyire fa, de készültek gyapotból vagy rafiából, növényi rostokból, gyümölcshéjből, fakéregből, bőrből, agyagból, elefántcsontból, aranyból és rézből is.

Utazók a mai Dahomey, Niger és Nigéria táján még több helyütt marionett-színházra is bukkantak, amely vudu szertartások részét képezte.⁸⁰

A vallásos kereteket a *kotebának* nevezett – e színjátéktípus elnevezése területenként más és más – vígjáték nőtte ki, s vált a hagyományos afrikai dráma reprezentatív műfajává.⁸¹ A koteba egyszerű alaphelyzeteket dolgoz fel a földművelésből, illetve a vadászatból élő közösségek életéből: két vak koldust lopáson kapnak rajta, az időnek előtte hazatért vadász tetten éri hűtlen feleségét, hajba kapott földművesek vitáját eldönti a bölcs főnök stb. A történetek magja a commedia dell'arte törvényei szerint, előadásról előadásra alakul, minden közösség a maga igényeinek megfelelően gyúrja át. A falusi életmód szigorú erkölcsi rendje tükröződik abban, hogy a szereplők csak a két nem felnőttjei lehetnek, továbbá, hogy sem gyermekeket, sem férjhez menendő lányokat, sem véneket nem vehet nyelvére a koteba, s hogy például, a nemek törzsi hierarchiájának megfelelően, mindig a nő csalja meg benne az urát, sohasem fordítva.

Ez a színjátéktípus alapján realista igényű: a mindennapi élet fonákságai kerülnek benne terítékre. Plakátszerűen nagy vonalakban megrajzolt típusokat ábrázol: a rágalmakat szóró komaasszonyt, a hengegő vadászt, a szentelen szolgát, a hűtlen feleséget, a rossz gazdát. Érdekes, hogy – az

⁸⁰ L. P. Soleillot: *Voyages et découvertes dans le Sahara*, Párizs, 1911, 170. old., valamint P. A. Talbot: *Life in Southern Nigeria*, London, 1923, 72. old.

⁸¹ A napjainkban is létező koteba mai színműtípusának klasszikus leírását adja, két csonkítatlan szövegmintával, C. Meillassoux: *La farce villegoise à la ville, le koteba de Bamako, Présence Africaine*, 52. sz., Párizs, 1964, 27–59. old.

európai ízléstől eltérően – a gyakran szerepeltetett nyomorékok nem érdekelnek benne sajnálatot, mind komikus figura, álszent, sőt, gonosz.

Díszletekre természetesen nem volt igény, legfeljebb jelmezekre, a játékban résztvevők kifestésére, feldíszítésére. Az esetlegesen kidolgozott néhány díszletlem – botok, háztartási eszközök, egyéb tárgyak, kunyhó – mind jelképes értelmű. Mint a modern színjátszás hajnalán, a Shakespeare-korabeli színművekben, itt is a szövegből derül ki a cselekmény színhelye és időpontja. A színjátszás erőteljes eszköze a mimika, a hangsúlyozottan kifejező kar- és lábmozgás, a naturalista jelenetek és az álarc, ez utóbbi akár élő személyeket, akár isteneket, királyokat, állatokat, szellemeket testesít meg, esztétikai értelemben önálló szereplője a drámának.

E hagyományos afrikai dráma további jellegzetessége, hogy még érintetlen benne a gyakran párbeszédre és kórusra osztódott szövegmondás és a zene meg a tánc egysége. Az afrikai irodalom és művészet múzsáinak testvérisége itt, a hagyományos drámában érzékelhető a legteljesebben. Az előadást szabályszerűen tánc nyitja meg, a koteba tartalmához igazodó lassú vagy gyors, improvizált tánc. Ez fejezi be, s közben is élénkítően hat: a főbb szereplők belépőjüket gyakran táncmozgással adják elő.

Amint azt az afrikai írók és művészek második, római világkonferenciája 1959-ben megállapította,⁸² a gyarmatosítás mérgezett levegőjében csaknem elsorvadt az afrikai irodalom e nagymúltú ága.

A misszionáriusok tüzzel-vassal irtották a pogány vallásfilozófiához kötött művészet minden ágát, a hamisítatlan néger–afrikai színházat egyszerűen a barbarizmus fogalomkörébe utalták. Jellemző R. P. G. Loyer misszionárius vallomása arról, hogyan pusztított el egyszer egy „pogány” maszkot:

„Jelen voltam, 1701-ben, amikor fétiseiket készítették. Tapában is jártam; midőn odautaztam, a fétiseiket vízbe merítettem. E vízzel meghintették minden holmijukat, majd nekem támadtak, valamiféle szavakat mormolva. Erre, kinevetve babonáikat, fogtam az egyik fétisüket és ezer darabra törtem, megtapostam és a tűzbe vettem. Könnyen elégett, mert egy állat farkából és vörösre festett tuskékból készült.”⁸³

A gyarmati kormányzat legjobb esetben elhanyagolta ezeknek az értékes népi hagyományoknak az ápolását. Az afrikai lakosság színházigényét később a ráhatás eszközeként használták fel, saját ideológiájuk kényszerzubonyát húzták az afrikai drámára. Nigériában pl. joruba nyelven egyházi előadásokon bibliai jeleneteket hoztak szintén nevelő és pénzgyűjtő céllal

⁸² *Présence Africaine* 24–25. sz., Párizs, 1959, 390–391. old.

⁸³ Idézi Ch. Beart: *L'Éducation africaine, Archive du Gouvernement du Sénégal*, Saint Louis, 1937, 8. old.

Józsefről és testvéreiről, Nabukodonozorról és a szentírás egyéb alakjairól. Ádám és Éva fürdőruhába öltözve moralizáltak paradicsomi meztelenségükön. Az angol gyarmatosítók pedig a kenyai mau-mau felkelés idején az internáló táborokban használták fel a drámát „agymosásra”.

Az iszlám behatolása Fekete-Afrikába, puritán szellemisége miatt, ugyancsak inkább fékezte, semmint elősegítette a drámai formák kibontakozását.